

M O N I K A
B I E S A G A

BIBLIOTEKI ŻYDOWSKIE
W II RZECZYPOSPOLITEJ

Z DZIEJÓW NOWOCZESNEJ
KULTURY ŻYDOWSKIEJ
NA ZIEMIACH POLSKICH

BIBLIOTEKI ŻYDOWSKIE
W II RZECZYPOSPOLITEJ

Z DZIEJÓW NOWOCZESNEJ
KULTURY ŻYDOWSKIEJ
NA ZIEMIACH POLSKICH

MONIKA BIESAGA

BIBLIOTEKI ŻYDOWSKIE
W II RZECZYPOSPOLITEJ

Z DZIEJÓW NOWOCZESNEJ
KULTURY ŻYDOWSKIEJ
NA ZIEMIACH POLSKICH

ŻYDOWSKI INSTYTUT HISTORYCZNY
IM. EMANUELA RINGELBLUMA

WARSZAWA
2025

*Biblioteka żydowska
to całkiem inny świat.*

(Rodowód Ester Singer-Kreitman)

*W książnicy judaistycznej —
jakby w zamku czarownym —
zakłète są duchy trzech tysięcy lat,
duchy dobre, geniusze opiekuńcze narodu.*

*(z przemówienia rabina Mojżesza
Schorra wygłoszonego z okazji otwarcia
gmachu Głównej Biblioteki Judaistycznej
w Warszawie w 1936 r.)*

Bibliotekarzom

*Kiedy sprawiedliwy człowiek opuszcza
jakieś miejsce, zostawia po sobie próżnię.
Tak długo, jak mieszka on w tym miejscu,
tworzy jego chwałę, wspaniałość i piękno;
kiedy je opuszcza, razem z nim również chwała,
wspaniałość i piękno opuszczają to miejsce.*

(raszi, komentarz do Rdz 28,40)

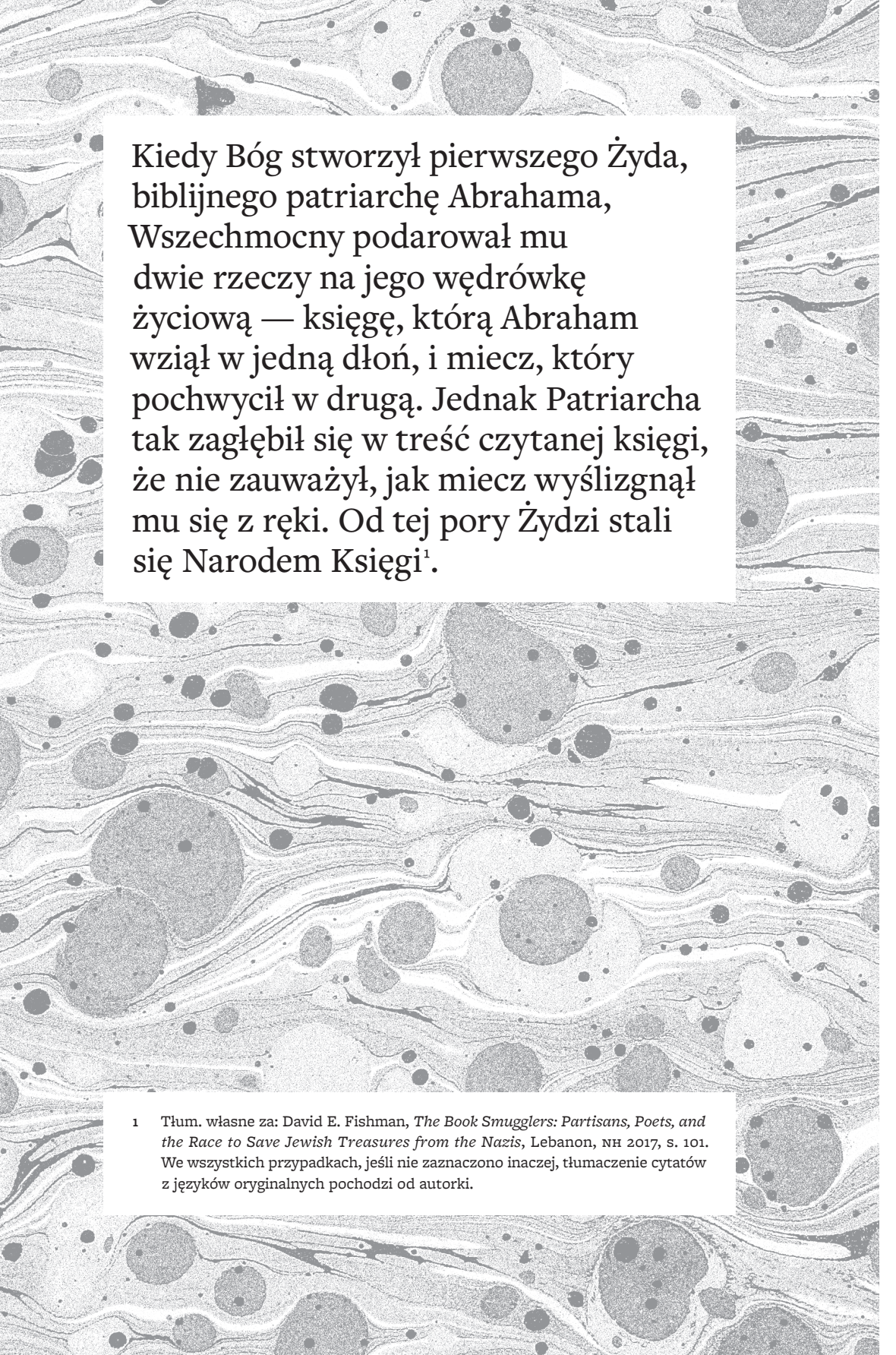
Pamięci Zuzi Krzemień (1987–2021)

SPIS TREŚCI

WSTĘP	11
1. IDEA NOWOCZESNEJ BIBLIOTEKI ŻYDOWSKIEJ	21
· Książka świecka w świecie żydowskim	27
· Czytelniczka żydowska w XIX wieku	37
· Początki nowoczesnego ruchu bibliotecznego	46
· Europa Zachodnia	49
· Stany Zjednoczone	61
· Palestyna	66
· Ruch biblioteczny na ziemiach polskich	81
· Biblioteki i czytelnie żydowskie w okresie zaborów	84
· Odbiór społeczny	111
2. STRUKTURA ORGANIZACYJNA BIBLIOTEK ŻYDOWSKICH W MIĘDZYWOJNIU	137
· Obraz statystyczny	142
· Podstawy prawne i finansowe	165
· Warunki lokalowe	180
· Regulacje wewnętrzne	191
· Działalność kulturalno-oświatowa	199

3.	PROFIL ZAWODOWY BIBLIOTEKARZA	211
·	Bibliotekarz żydowski — zawód czy pasja?	214
·	Herman Kruk — pionier nowoczesnego bibliotekarstwa żydowskiego	227
·	Działalność Centrali Bibliotecznej przy stowarzyszeniu Kultur-Lige	231
·	Literatura fachowa i pomoce metodologiczne	238
·	Wydawnictwa Centrali Bibliotecznej przy stowarzyszeniu Kultur-Lige	241
·	<i>Hantbuch far bibliotekn</i> — podręcznik Towarzystwa Kursów Wieczorowych dla Robotników	248
4.	SIEĆ BIBLIOTEK ŻYDOWSKICH W MIĘDZYWOJNIU	257
·	Biblioteki gmin żydowskich	263
·	Biblioteki żydowskich organizacji społecznych	274
·	Wzorcowa żydowska biblioteka ludowa i robotnicza	290
·	Biblioteki judaistyczne	298
·	Główna Biblioteka Judaistyczna	298
·	Biblioteka im. Mathiasa Straszuna w Wilnie	309
·	Biblioteka Żydowskiego Instytutu Naukowego JIWO w Wilnie	320
5.	ŻYDZI POLSCY A SPRAWA BIBLIOTEKI NARODOWEJ W JEROZOLIMIE	327
·	Towarzystwo Przyjaciół Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie (1918/1923–1939)	330
·	Bibliografia druków żydowskich	346
·	Biblioteki judaistyczne w Polsce a Biblioteka Narodowa w Jerozolimie	348
	EPILOG	355
	BIBLIOGRAFIA	371
	SUMMARY	400
	INDEKS NAZWISK	401

ANEKS 1. ŻYDOWSKIE BIBLIOTEKI I CZYTELNE PUBLICZNE W 1930 ROKU	418
ANEKS 2. FOTOGRAFIE BIBLIOTEK ŻYDOWSKICH W II RZECZYPOSPOLITEJ	480
ANEKS 3. ZNAKI WŁASNOŚCIOWE BIBLIOTEKI NA TŁOMACKIEM (zbiory Żydowskiego Instytutu Historycznego)	492
ANEKS 4. PIECZĄTKI I EKSLIBRISY PRZEDWOJENNYCH BIBLIOTEK I CZYTELNI ŻYDOWSKICH (zbiory Żydowskiego Instytutu Historycznego)	494
ANEKS 5. EKSLIBRISY POLSKIEGO ODDZIAŁU TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ UNIWERSYTETU HEBRAJSKIEGO W JEROZOLIMIE (zbiory Biblioteki Narodowej Izraela)	500
ANEKS 6. PIECZĄTKI I NAKLEJKI INFORMUJĄCE O ZASADACH OBCHODZENIA SIĘ Z KSIĄŻKAMI (zbiory Żydowskiego Instytutu Historycznego)	505

The background of the entire page is a traditional marbled paper pattern, featuring swirling, wavy lines in shades of grey, black, and white, interspersed with numerous small, dark circular spots. A large, white rectangular text box is positioned in the upper left quadrant of the page, containing the main body of text.

Kiedy Bóg stworzył pierwszego Żyda,
biblijnego patriarchę Abrahama,
Wszechmocny podarował mu
dwie rzeczy na jego wędrówkę
życiową — księgę, którą Abraham
wziął w jedną dłoń, i miecz, który
pochwycił w drugą. Jednak Patriarcha
tak zagłębił się w treść czytanej księgi,
że nie zauważył, jak miecz wyslizgnął
mu się z ręki. Od tej pory Żydzi stali
się Narodem Księgi¹.

1 Tłum. własne za: David E. Fishman, *The Book Smugglers: Partisans, Poets, and the Race to Save Jewish Treasures from the Nazis*, Lebanon, NH 2017, s. 101. We wszystkich przypadkach, jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenie cytatów z języków oryginalnych pochodzi od autorki.

WSTĘP

Do końca XVIII wieku jedynymi bibliotekami w świecie żydowskim były księżnice istniejące przy instytucjach religijnych — synagogach, domach modlitwy, bejt ha-midraszach², klojzach³ i szkołach żydowskich. Miały one wprawdzie cechy bibliotek publicznych, gdyż z reguły stanowiły własność gminy żydowskiej, utrzymywane były z jej środków oraz służyły jej członkom, ale dostęp do nich mieli wyłącznie mężczyźni, a jedyną literaturą w nich gromadzoną były dzieła religijne. Dopiero wraz ze zmianami zapoczątkowanymi w okresie *haskali* (hebr., oświecenie, edukacja), których pokłosiem było m.in. upowszechnianie nauk świeckich oraz powstanie i rozwój świeckiej literatury żydowskiej, wynikła potrzeba utworzenia nowych bibliotek i czytelni, które objąć mogły szerszy zakres zbiorów. Jednocześnie rozszerzyła się funkcja tych instytucji, które zaczęły służyć zaspokajaniu potrzeb oświatowych, integracyjnych i kulturalnych (a także kulturotwórczych) społeczności żydowskiej, stanowiąc symbol otwartości i nowoczesności w świecie żydowskim.

- 2 Bejt ha-midrasz (hebr., dom nauki) — synagoga łącząca funkcję religijną z miejscem studiów talmudycznych dla chłopców i dorosłych mężczyzn.
- 3 Klojz — niewielka bóżnica lub bejt ha-midrasz, należący do określonej grupy zawodowej lub społecznej.

Typologia i terminologia bibliotek stosowana w bibliotekoznawstwie nie przystaje do różnorodności i specyfiki bibliotek żydowskich, w których zasadniczą sferą podziału jest polityka gromadzenia zbiorów. Wyróżnia się tu dwa typy bibliotek — tradycyjne (gromadzące literaturę religijną) i nowoczesne (gromadzące literaturę świecką). Taki porządek, a także używana terminologia stanowi analogię do zmian zachodzących w literaturze żydowskiej w omawianym okresie. Dla odróżnienia od starej — religijnej literatury, nowa — świecka, tworzona zarówno w językach żydowskich (jidysz i hebrajskim), jak i państwowych, określana była mianem nowoczesnej. Stąd też pod pojęciem tradycyjnych bibliotek żydowskich rozumieć należy księgozbiory obejmujące żydowską literaturę religijną, filozoficzną, etyczną, moralizatorską oscylującą wokół Biblii hebrajskiej i Talmudu, znajdujące się w synagogach, kłojzach i bejt ha-midraszach oraz szkołach religijnych różnego stopnia. Z kolei nowoczesnymi bibliotekami będą nazywane instytucje zakładane przez żydowskie organizacje społeczne, osoby prywatne i gminy żydowskie, dostępne dla ogółu społeczności (w niektórych przypadkach także nieżydowskiej). W literaturze anglojęzycznej ten nowy typ bibliotek określany jest wymiennie terminami *public* (publiczna), *secular* (świecka) i *modern* (nowoczesna)⁴.

Według danych pochodzących z ogólnopolskiego spisu bibliotek oświatowych⁵, przeprowadzonego w 1930 roku przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sieć żydowskich bibliotek publicznych w II Rzeczypospolitej była jedną z największych w kraju. Na 8526 bibliotek i czytelni w Polsce, dysponujących 6 163 590 tomami⁶, placówek ze zbiorami w języku jidysz i hebrajskim było 748, a gromadziły

4 Zob. m.in.: Dov Schidorsky, *Jewish Libraries*, [w:] *Encyclopedia of Library History*, eds. Wayne A. Wiegand, Donald G. Davis Jr., New York–London 1994, s. 322–325; Isaiah Sonne, Naomi Steinberger, *Libraries*, [w:] *Encyclopaedia Judaica: Second Edition*, eds. Fred Skolnik, Michael Berenbaum, Vol. 12: Kat–Lie, Detroit et al. 2007, s. 783; Markus Kirchhoff, *Bibliotheken*, [w:] *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur*, Bd. 1: A–Cl, hrsg. v. Dan Diner, Stuttgart 2011, s. 323–332.

5 Terminem „biblioteka oświatowa” określano wówczas „biblioteki publiczne”, gdyż początki tych placówek na ziemiach polskich związane były z pracą oświatową podejmowaną głównie wśród niższych warstw przez działaczy społecznych i inteligencję jeszcze w XIX w. Zob. J.K., *Biblioteki publiczne*, [w:] *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego*, red. Karol Głombiowski, Bolesław Świdorski, Helena Więckowska, oprac. Adam Bocheński et al., Wrocław [etc.] 1976, s. 71.

6 *Biblioteki oświatowe. Spis na dzień 1 stycznia 1930 roku oraz tablice statystyczne*, Warszawa–Lwów 1932, s. XIX.

one 860 806 tomów⁷. Pod względem liczebności przewyższały je tylko biblioteki polskie (6289) i ukraińskie (1216), biorąc zaś pod uwagę zasób, ustępowały jedynie polskim (4 778 428). Biblioteki ukraińskie, których było więcej niż bibliotek żydowskich, miały w swych zbiorach jedynie 265 759 tomów⁸.

Mimo iż historia bibliotek żydowskich w międzywojennej Polsce nie doczekała się dotychczas osobnej monografii⁹, tematyka ta przewijała się w pracach poświęconych działalności kulturalno-oświatowej ludności żydowskiej na ziemiach polskich przed wybuchem II wojny światowej. O żydowskim ruchu bibliotecznym w II Rzeczypospolitej pisali m.in. Zofia Borzymińska i Rafał Żebrowski¹⁰, Marta Meducka¹¹, Barbara Michniak¹²,

- 7 W księgozbiorach bibliotek żydowskich znajdowała się zazwyczaj literatura w różnych językach. Księgozbiory bibliotek żydowskich na terenie II Rzeczypospolitej były z reguły trójjęzyczne (polsko-hebrajsko-żydowskie), a przewaga liczba literatury w którymś z tych języków zależała w głównej mierze od profilu instytucji prowadzącej daną bibliotekę.
- 8 *Biblioteki oświatowe...*, s. xxv.
- 9 Podobnie ma się stan badań nad dziejami bibliotekarstwa innych mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. O potrzebie podjęcia prac w tym zakresie pisano już w 1987 r. na łamach „Roczników Bibliotecznych” (Marek Andrzejewski, *Biblioteki mniejszości narodowych w Polsce w okresie międzywojennym. Zarys problematyki*, „Roczniki Biblioteczne. Organ naukowy bibliotek szkół wyższych” 1987, R. 31, z. 2, s. 85–108), jednak poza nielicznymi artykułami dzieje bibliotek mniejszości ukraińskiej, białoruskiej, litewskiej, czeskiej czy rosyjskiej w dalszym ciągu oczekują na dogłębną analizę i opracowanie. Wyjątek na tym polu stanowi monografia Zdzisława Gębołyśa poświęcona bibliotekom mniejszości niemieckiej (Zdzisław Gębołyś, *Biblioteki mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej*, Katowice 2012, *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, nr 2923). Także bibliografii prac dotyczących historii i organizacji bibliotekarstwa polskiego w okresie międzywojennym nie można uznać za wyczerpaną. Dotychczas najbardziej kompleksowym opracowaniem pozostaje rozprawa habilitacyjna Zofii Gacy-Dąbrowskiej, która ukazała się drukiem w 1983 r. (Zofia Gaca-Dąbrowska, *Bibliotekarstwo II Rzeczypospolitej. Zarys problemów organizacyjnych i badawczych*, Wrocław 1983, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 697; oraz wznowienie w innej serii wydawniczej: eadem, *Bibliotekarstwo II Rzeczypospolitej. Zarys problemów organizacyjnych i badawczych*, Warszawa 2007, *Nauka, Dydaktyka, Praktyka*, t. 93).
- 10 *Biblioteki*, [w:] Rafał Żebrowski, Zofia Borzymińska, *Po-lin. Kultura Żydów polskich w XX wieku (zarys)*, Warszawa 1993, s. 228–235.
- 11 Marta Meducka, *Biblioteki żydowskie w sieci bibliotecznej Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, red. Aleksandra Bilewicz, Stefania Walasek, Wrocław 1998, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 2088, s. 255–267.
- 12 Barbara Michniak, *Biblioteki żydowskie w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1998, nr 3 (187), s. 36–42.

Nathan Cohen¹³, David Shavit¹⁴ czy Bernard Wasserstein¹⁵. Ukazało się też kilkanaście prac (artykułów i rozdziałów w opracowaniach zbiorowych oraz haseł słownikowych i encyklopedycznych) dotyczących historii i działalności bibliotek żydowskich w poszczególnych miastach i regionach Polski¹⁶.

- 13 Nathan Cohen, *Jewish Libraries in Interwar Poland and Their Readers*, „Zion” 2002, Vol. 67, s. 163–188. Cohen jest także autorem kilku artykułów poświęconych czytelnictwu ludności żydowskiej w Polsce w tym okresie, zob. m.in.: idem, *Shund and the Tabloids: Jewish Popular Reading in Inter-War Poland*, „Polin: Studies in Polish Jewry” 2003, Vol. 16: *Focusing on Jewish Popular Culture and Its Afterlife*, eds. Michael C. Steinlauf, Antony Polonsky, s. 189–211; idem, *Czytelnictwo książek polskich w żydowskich bibliotekach w okresie międzywojennym*, tłum. Eugenia Prokop-Janiec, [w:] *Literatura polsko-żydowska. Studia i szkice*, red. Eugenia Prokop-Janiec, Sławomir Jacek Żurek, Kraków 2011, s. 21–26; idem, *Zapominanie języka. Polszczyzna i jidysz wśród młodzieży żydowskiej w międzywojennej Polsce*, tłum. Izabela Suchojad, [w:] *Polskie tematy i konteksty literatury żydowskiej*, red. Eugenia Prokop-Janiec, Marek Tuszewicki, Kraków 2014, s. 269–275.
- 14 *Jewish Libraries on the Eve of Destruction*, [w:] David Shavit, *Hunger for the Printed Word: Books and Libraries in the Jewish Ghettos of Nazi-Occupied Europe*, Jefferson, NC 1997, s. 3–40.
- 15 *A People of Many Books*, [w:] Bernard Wasserstein, *On the Eve: The Jews of Europe Before the Second World War*, London 2012, s. 263–269. Przekład na język polski: *Naród wielu książek*, [w:] Bernard Wasserstein, *W przededniu. Żydzi w Europie przed drugą wojną światową*, tłum. Władysław Jeżewski, Warszawa 2012, s. 238–244.
- 16 Zob. m.in.: Zofia Sokół, *Publiczne bibliotekarstwo żydowskie w Białymstoku (1918–1939)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1977, nr 3 (103), s. 15–26; Danuta Tomczyk, *Biblioteki żydowskie w Radomiu*, [w:] *Notatki o kulturze żydowskiej w Radomiu*, Radom 1992, s. 9–14; Marta Meducka, *Biblioteki żydowskie w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, „Rocznik Świętokrzyski” 1993, t. 20: *Z problemów kultury Regionu Świętokrzyskiego w XIX i XX wieku*, red. Józef Grzywina, Marta Meducka, s. 63–81; Władysław Niksa, *Z dziejów ostrołęckiej społeczności żydowskiej i jej bibliotek 1804–1939*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1994, nr 8, s. 183–200; Krystyna Samsonowska, *Żydowskie biblioteki i czytelnice w Krakowie w XIX i XX wieku*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1998, r. 43, s. 219–232; Robert Urban, *Biblioteki żydowskie w Zamościu 1918–1939*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2001, nr 1–2 (66–67), s. 104–112; Grzegorz Joniec, *Biblioteki żydowskie w powiecie tomaszowskim w latach 1918–1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy. Kwartalnik Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego poświęcony dziejom oświaty i wychowania” 2003, r. 46, nr 3–4, s. 127–130; Monika Rausz, *Biblioteka i Czytelnia Ezra w Krakowie*, [w:] *Kraków–Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki*, t. 7, red. Halina Kosętko, Kraków 2005, *Prace Monograficzne — Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie*, nr 409, s. 148–157; Marzena Kowalczyk, *Publiczne biblioteki żydowskie na Podlasiu w XIX i XX w.*, [w:] *Żydzi na Podlasiu*, red. Zofia Chyra-Rolicz, Renata Tarasiuk, Edward Kopówka, Siedlce 2010, s. 210–227; Przemysław Nowicki, Monika Polit, *Żydowska Biblioteka Społeczna i Czytelnia w Izbycy Kujawskiej (1916/1917–1933)*, [w:] *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska po drugiej wojnie światowej do reformy administracyjnej w 1975 roku*, red. Mieczysław Wojciechowski, Włocławek 2011, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, t. 26, s. 141–154; Monika Biesaga, *Biblioteka Stowarzyszenia Humanitarnego B’nei B’rith „Solidarność” w Krakowie*, [w:] *Mit i zbrodnia. Zwykła żydowska odmienność i zwalczające ją zinstytucjonalizowane szaleństwo w badaniach młodych judaistów. Materiały pokonferencyjne — I Krakowska Konferencja Judaistyczna, 12 maja 2012 r., II Krakowska Konferencja Judaistyczna, 9–10 maja 2014 r., →*

Historia i rozwój nowoczesnych bibliotek żydowskich na świecie stanowiły przedmiot badań m.in. Markusa Kirchhoffa¹⁷ i Nilsa H. Roemera¹⁸ (dla terenów niemieckich), Davida Shavita¹⁹ i Jeffreya Veidlingera²⁰ (w imperium rosyjskim) oraz Dova Schidorsky'ego²¹ (dla terytorium Palestyny).

W ostatnich latach coraz większe zainteresowanie budzą kwestie związane z losem księgozbiorów żydowskich w trakcie II wojny światowej i po jej zakończeniu, czego wynikiem są prace m.in. Patricii Kennedy Grimsted²², Dova Schidorsky'ego²³, Philipa Friedmana²⁴, Davida Shavita²⁵,

- Kraków 2015, *Biblioteka Słowika*, nr 2, s. 32–44; eadem, *Biblioteka Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Lwowie (1901–1939)*, „Rocznik Przemyski. Historia” 2017, t. 53, z. 1 (20), s. 95–109; eadem, *Biblioteka judaistyczna Esra w Krakowie (1899–1939)*, „Krzysztofory. Zeszyty naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2017, t. 35, s. 79–90; Janusz Gulczyński, *Żydowska Biblioteka i Czytelnia Społeczna w Koninie*, „Rocznik Koniński” 2018, t. 20, s. 37–58; Gabriela Nowak-Dąbrowska, *Hazomir — pierwsza żydowska biblioteka w Płocku*, „Kurjer Tumski. Pismo poświęcone głównie sprawom miejscowym”, 2–4 VI 2023, s. 3.
- 17 Markus Kirchhoff, *Häuser des Buches. Bilder jüdischer Bibliotheken*, Leipzig 2002.
- 18 Nils H. Roemer, *Jewish Scholarship and Culture in Nineteenth-Century Germany: Between History and Faith*, Madison, WI 2005, s. 132–142.
- 19 David Shavit, *The Emergence of Jewish Public Libraries in Tsarist Russia*, „The Journal of Library History 1974–1987” 1985, Vol. 20, No. 3, s. 239–252.
- 20 Jeffrey Veidlinger, *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*, Bloomington, IN 2009.
- 21 Zob. m.in.: Dov Schidorsky, *The Emergence of Jewish Public Libraries in Nineteenth-Century Palestine*, „Libri: International Journal of Libraries and Information Studies” 1982, Vol. 32, No. 1, s. 1–40; idem, *The Origins of Jewish Workers' Libraries in Palestine, 1880–1920*, „Libraries & Culture” 1988, Vol. 23, No. 1, s. 39–60; idem, *Modernization and Continuity in Library Development in Palestine Under the British Mandate (1920–1948)*, „Libri: International Journal of Libraries and Information Studies” 1995, Vol. 45, No. 1, s. 19–30; idem, *Libraries in Late Ottoman Palestine Between the Orient and the Occident*, „Libraries & Culture” 1998, Vol. 33, No. 3, s. 260–276; idem, *Gwilim nisrafim we-otijot porchot. Toldotehem szel osfej sfarim we-sifrijot be-Erec Israel we-nisjonot le-hacalat sridejhem be-Eropa le-acher ha-Szoa*, Jerozolajim 2008.
- 22 Zob. m.in.: Patricia K. Grimsted, *Tracing Patterns of European Library Plunder: Books Still Not Home from the War*, [w:] *Jüdischer Buchbesitz als Raubgut. Zweites Hannoversches Symposium*, ed. Regine Dehnel, Frankfurt am Main 2006, *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie, Sonderhefte* 88, s. 139–167; eadem, *The Postwar Fate of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg Archival and Library Plunder, and the Dispersal of ERR Records*, „Holocaust and Genocide Studies” 2006, Vol. 20, No. 2, s. 278–308.
- 23 Dov Schidorsky, *The Salvaging of Jewish Books in Europe After the Holocaust: The Efforts of the Hebrew University and of the Jewish National and University Library: Success and Failure*, [w:] *Jüdischer Buchbesitz als Raubgut...*, s. 197–212.
- 24 *The Fate of the Jewish Book*, [w:] Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, ed. by Ada J. Friedman, with an introduction by Salo W. Baron, New York 1980, s. 88–99.
- 25 David Shavit, *Jewish Libraries in the Polish Ghettos During the Nazi Era*, „The Library Quarterly: Information, Community, Policy” 1982, Vol. 52, No. 2, s. 103–121; idem, *Hunger for the Printed Word...*

Davida E. Fishmana²⁶, Jacqueline Borin²⁷, Marka Sroki²⁸ czy Marka Glickmana²⁹. Z dziejami powojennymi łączy się bezpośrednio sprawa restytucji odnalezionych księgozbiorów żydowskich, podnoszona m.in. przez Markusa Kirchhoffa³⁰, Elisabeth Gallas³¹ czy Annę Holzer-Kawałko³².

Prezentowana książka ma na celu syntetyczne ujęcie stanu i funkcjonowania żydowskich bibliotek publicznych w II Rzeczypospolitej — ich historii, podstaw prawnych i finansowych, organizacji wewnętrznej, struktury i wielkości księgozbiorów. Zarysowuje podejmowane przez nie formy aktywności i problemy, z którymi się zmagaly, charakteryzuje sieć biblioteczną, porusza także problem stosunku Żydów polskich do Żydowskiej Biblioteki Narodowej i Uniwersyteckiej w Jerozolimie. Tym samym stanowić ma uzupełnienie do dziejów bibliotekarstwa żydowskiego oraz historii społeczno-kulturalnej ludności żydowskiej w II Rzeczypospolitej, nie wyczerpuje jednak tematu, będąc jedynie przyczynkiem do dalszych badań.

Zasób źródeł wykorzystanych w pracy objął m.in.: przepisy prawne i akty normatywne — biblioteczne (statuty, regulaminy) oraz państwowe (ustawy i rozporządzenia), sprawozdania z działalności bibliotek żydow-

²⁶ D.E. Fishman, op. cit.

²⁷ Jacqueline Borin, *Embers of the Soul: The Destruction of Jewish Books and Libraries in Poland During World War II*, „Libraries & Culture” 1993, Vol. 28, No. 4, s. 445–460.

²⁸ Marek Sroka, *The Destruction of Jewish Libraries and Archives in Cracow During World War II*, „Libraries & Culture” 2003, Vol. 38, No. 2, s. 147–165.

²⁹ Mark Glickman, *Stolen Words: The Nazi Plunder of Jewish Books*, Lincoln, PA 2016.

³⁰ Markus Kirchhoff, *Looted Texts: Restituting Jewish Libraries*, [w:] *Restitution and Memory: Material Restoration in Europe*, eds. Dan Diner, Gotthard Wunberg, New York 2007, s. 161–188.

³¹ Zob. m.in.: Elisabeth Gallas, *Preserving East European Jewish Culture: Lucy Dawidowicz and the Salvage of Books after the Holocaust*, „Simon Dubnow Institute Yearbook” 2012, Vol. 11, s. 73–89; eadem, »Das Leichenhaus der Bücher«. Kulturrestitution und jüdisches Geschichtsdenken nach 1945, Göttingen 2013, *Schriften des Simon-Dubnow-Instituts*, Bd. 19 (przekład na język angielski: eadem, *A Mortuary of Books: The Rescue of Jewish Culture after the Holocaust*, transl. Alex Skinner, New York 2019); eadem, *Spiritual Sources for Zion: Gershom Scholem and the Salvage of Looted Books and Manuscripts after the Holocaust*, [w:] *Scholar and Kabbalist: The Life and Work of Gershom Scholem*, eds. Mirjam Zadoff, Noam Zadoff, Leiden–Boston, MA 2019, *IJS Studies in Judaica*, Vol. 19, s. 272–291; eadem, *Capsules of Time, Tradition, and Memory: Salvaging Jewish Books after 1945*, [w:] *Contested Heritage: Jewish Cultural Property after 1945*, ed. Elisabeth Gallas et al., Göttingen 2020, s. 15–25.

³² Zob. m.in. Anna Kawałko, *From Breslau to Wrocław: Transfer of the Saravai Collection to Poland and the Restitution of Jewish Cultural Property after WWII*, „Naharaim. Zeitschrift für deutsch-jüdische Literatur und Kulturgeschichte / Journal of German-Jewish Literature and Cultural History” 2015, Vol. 9, No. 1–2, s. 48–72; Anna Holzer-Kawałko, *The Dual Dynamics of Postwar Cultural Restoration: On the Salvage and Destruction of the Breslau Rabbinical Library*, [w:] *Contested Heritage...*, op. cit., s. 91–101.

skich, drukowane wydawnictwa (katalogi, publikacje jubileuszowe czy okolicznościowe), dokumenty życia społecznego (fotografie, materiały informacyjne, odezwy), żydowską prasę — codzienną (krakowskiego „Nowego Dziennika”, lwowskiej „Chwili” czy warszawskiego „Naszego Przeglądu”), literacką („Literarisze Bleter”, „Wochnszrift far Literatur un Kunst”) oraz lokalną, a ponadto literaturę wspomnieniową, zwłaszcza żydowskie księgi pamięci (jid. *jizker-bicher*; hebr. *sifrej jizkor*)³³. Podczas badań posilkowano się opracowaniami powstałymi zarówno przed II wojną światową, jak i po jej zakończeniu.

Zgromadzone materiały powstały w językach: jidysz, hebrajskim, polskim, angielskim, a także niemieckim i włoskim. Zbiorowi temu daleko jednak do kompletności, gdyż wiele dokumentów zostało zniszczonych w trakcie II wojny światowej. Wspomnienia pochodzące z *jizker-bicher* traktować należy jako źródło uzupełniające, niepozbawione błędów i nieścisłości, wynikłych w głównej mierze z upływu czasu, subiektywnego oglądu autorów oraz idealizowania przez nich okresu dzieciństwa i młodości.

Kwerenda archiwalno-biblioteczna prowadzona była w licznych instytucjach polskich i zagranicznych. Wśród tych pierwszych znalazły się: archiwa państwowe, w tym Archiwum Akt Nowych, Żydowski Instytut Historyczny, Biblioteka Narodowa, Biblioteka Jagiellońska i Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy. Zagraniczne zaś to archiwum i biblioteki yivo (ang. Institute for Jewish Research) w Nowym Jorku, Central Archives for the History of the Jewish People (Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego) w Jerozolimie, Archiwum Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie (ang. Archives of the Hebrew University of Jerusalem), Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie (ukr. Centralnyj Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukraini u Lwovi) oraz Archiwum Państwowe Obwodu Lwowskiego we Lwowie (ukr. Derżawnyj Archiw Lwiwskoj Oblasti), Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka, Litewska Biblioteka Narodowa im. Martynasa Mažvydasa, British Library (Biblioteka Brytyjska), Center for Jewish History (Centrum Historii Żydów w Nowym Jorku) oraz Yiddish Book Center w Amherst. Digitalizacja żydowskich ksiąg pamięci umożliwiła

33 Do 2008 r. wydano 540 ksiąg pamięci dotyczących miast i miasteczek leżących w granicach II Rzeczypospolitej. Zob.: *Tam był kiedyś mój dom... Księgi pamięci gmin żydowskich*, wybór, oprac. i przedmowa Monika Adamczyk-Garbowska, Adam Kopciowski, Andrzej Trzcíński, Lublin 2009, s. 15.

dostęp do nich za pośrednictwem witryny internetowej Nowojorskiej Biblioteki Publicznej (New York Public Library)³⁴.

Mimo udostępniania przez biblioteki i archiwa coraz większej liczby źródeł w wersji cyfrowej, dostęp do wielu materiałów możliwy był tylko dzięki osobistej kwerendzie. W niektórych ze wspomnianych wyżej instytucji nie udałooby się jej przeprowadzić, gdyby nie stypendia otrzymane od m.in. Dina Abramowicz Emerging Scholar Fellowship, vivo (2017/2018), Centrum Historii Miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej we Lwowie (2015), stypendium seminarium doktorskiego GEOP³⁵ Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN (2015/2016) oraz dotacje celowe Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Wszelkie tłumaczenia z języków obcych pojawiające się w niniejszej pracy wykonała jej autorka, chyba że w przypisie zostało wskazane inaczej i korzystano np. z oficjalnych przekładów (jak w przypadku niektórych ksiąg pamięci). Przy zapisie tytułów w jidysz i hebrajskim zastosowano transkrypcję uproszczoną, bazującą na powszechnie znanej wymowie języka. W cytowanych źródłach polskojęzycznych z epoki podano uwspółcześnioną pisownię, np. „biblioteka” zamiast „biblyoteka” lub „bibljoteka”. Terminologia judaistyczna oraz brzmienie nazwisk i imion większości osób zostały ujednolicone według form upowszechnionych w literaturze przedmiotu; w spornych kwestiach za podstawowe uznano te przyjęte przez *Polski słownik judaistyczny*³⁶. Objasnienia terminów bibliotecznych opracowano na podstawie *Encyklopedii książki*³⁷ i *Encyklopedii współczesnego bibliotekarstwa polskiego*³⁸, natomiast pojęcia związane z historią i kulturą żydowską na bazie wspomnianego *Polskiego słownika judaistycznego*.

*

³⁴ *Yizkor Books*, New York Public Library, libguides.nypl.org/yizkorbooks (dostęp: 23 IX 2024).

³⁵ GEOP (Global Education Outreach Program) — program opracowany i realizowany przez Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, którego misją jest promowanie studiów nad historią i kulturą Żydów polskich na arenie międzynarodowej (przyp. red.).

³⁶ *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 1–2, oprac. Zofia Borzymińska, Rafał Żebrowski, Warszawa 2003.

³⁷ *Encyklopedia książki*, t. 1: *Eseje, A–J*, t. 2: *K–Z*, red. Anna Żbikowska-Migoń, Marta Skalska-Zlat, Wrocław 2017.

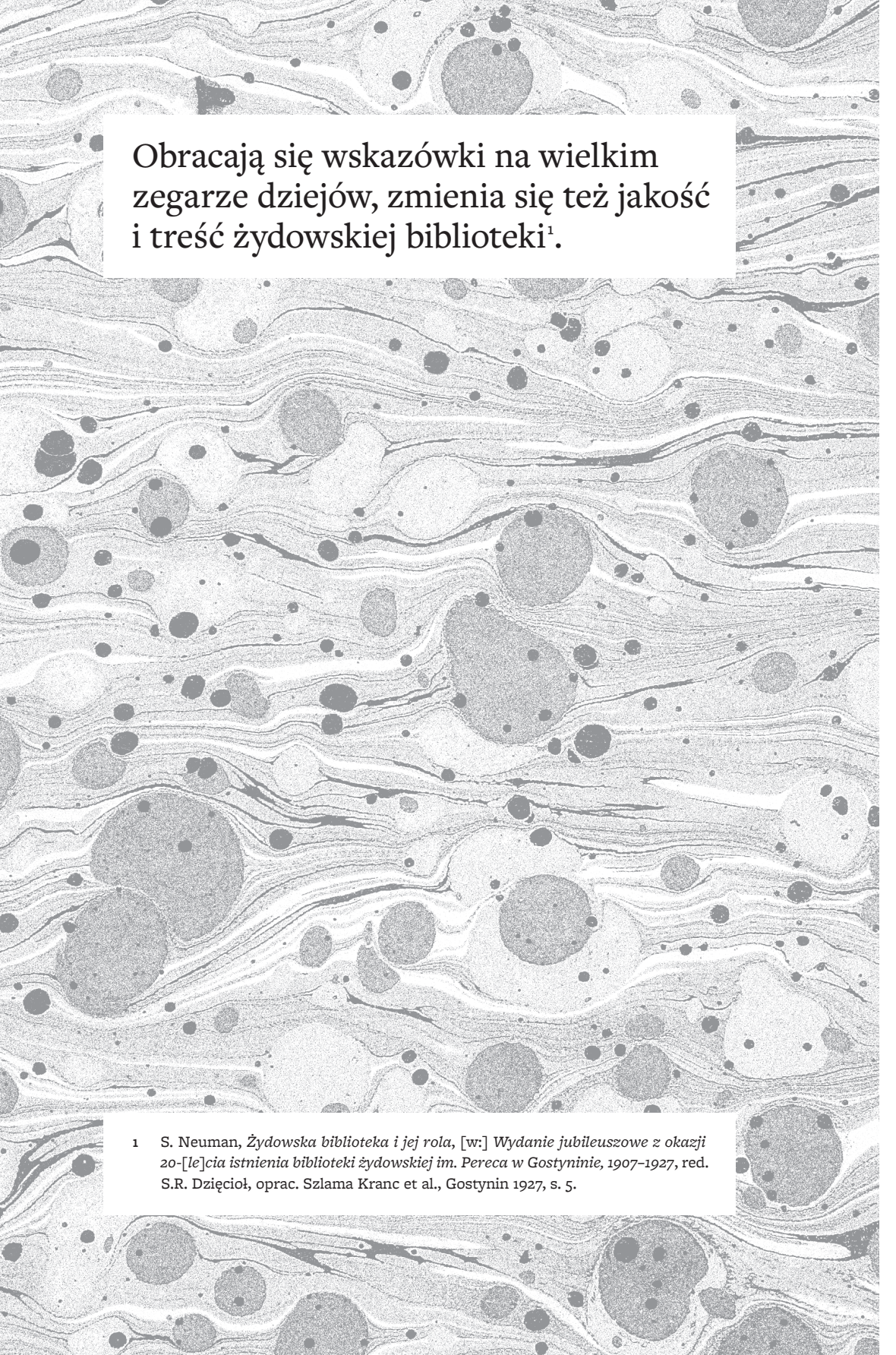
³⁸ *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa...*, op. cit.

Pragnę serdecznie podziękować osobom, które przyczyniły się do wydania tej książki. Dziękuję zwłaszcza promotorowi mojej rozprawy doktorskiej, dr. hab. Michałowi Galasowi, prof. UJ, za czuwanie nad jej kształtem i wsparcie merytoryczne przez cały okres studiów. Doktorowi Markowi Tuszewickiemu jestem wdzięczna za wszystkie rady, korekty i wskazówki w zakresie przekładów z języka jidysz i hebrajskiego, nadzwyczajną cierpliwość przy objaśnianiu zawiłości translatorskich, a przede wszystkim za nieustanne kibicowanie w napisaniu tej pracy. Za wszelkie uwagi i wskazówki, które pomogły mi udoskonalić tę książkę, dziękuję recenzentkom mojej dysertacji — prof. dr. hab. Annie Landau-Czajce i dr. hab. Jolancie Żyndul, a także recenzentowi niniejszej publikacji — prof. dr. hab. Konradowi Zielińskiemu.

Słowa podziękowania za okazane wsparcie kieruję również do (w kolejności alfabetycznej): Lory Afric, dr Clarindy Calmy, dr Laury Carnelos, Moshego Dymchitza, dr Anny Holzer-Kawałko, Olgi Horain-Schlappy, Katarzyny Kaltenberg, dr Magdaleny Kozłowskiej, dr Zuzanny Krzemień, dr. Enrica Lucciego, Iwony Machał-Gougat, Barbary Marmol-Cop, dr Alicji Maślak-Maciejewskiej, dr Vladislavy Moskalets, Wioletty Myszkowskiej, Daniela Nalepki, Przemysława Nowickiego, dr Anny Piątek, Judith Siepmann, Elżbiety Szubarczyk, dr Marzeny Szugiero, Anny Trząsalskiej, Agnieszki Yass-Alston, a także do rady naukowej i uczestników wspomnianego seminarium doktorskiego GEOP.

Nie bez znaczenia było też dla mnie wsparcie Rodziców i Brata oraz wielu przyjaciół i osób poznanych w trakcie kwerend do rozprawy doktorskiej.

Szczególne podziękowania należą się wszystkim ludziom książki — bibliotekarzom i bibliotekarkom, bez których wiedzy, profesjonalizmu i pasji zawodowej opracowanie to byłoby dużo uboższe. Chciałabym podziękować zwłaszcza dr Larisie Lempertienę z Litewskiej Biblioteki Narodowej im. Martynasa Mažvydasa, Danielowi Lipsonowi z Biblioteki Narodowej Izraela, dr. hab. Magdalenie Bendowskiej i Agnieszce Reszce z Żydowskiego Instytutu Historycznego oraz dr Monice Jaremków z biblioteki Katedry Judaistyki im. Tadeusza Taubego Uniwersytetu Wrocławskiego.

The background of the entire page is a traditional marbled paper pattern, featuring swirling, wavy lines in shades of grey, black, and white, interspersed with numerous small, dark circular spots. A white rectangular text box is positioned in the upper left quadrant of the page.

Obracają się wskazówki na wielkim zegarze dziejów, zmienia się też jakość i treść żydowskiej biblioteki¹.

¹ S. Neuman, *Żydowska biblioteka i jej rola*, [w:] *Wydanie jubileuszowe z okazji 20-[le]cia istnienia biblioteki żydowskiej im. Pereca w Gostyninie, 1907–1927*, red. S.R. Dzieciół, oprac. Szlama Kranc et al., Gostynin 1927, s. 5.

IDEA NOWOCZESNEJ BIBLIOTEKI ŻYDOWSKIEJ

Przez wieki pojęcie biblioteki żydowskiej odnosiło się do zbiorów osób prywatnych oraz księgozbiorów religijnych gromadzonych w synagogach, domach modlitwy i szkołach religijnych. Studiowanie świętych pism stało się najważniejszym obowiązkiem wyznawców judaizmu w okresie tzw. niewoli babilońskiej (586–538 r. p.n.e.). Prawdopodobnie to też po powrocie z Babilonu powstała pierwsza składnica zwojów w Jerozolimie, która została zorganizowana przez Nehemiasza i mieściła się przy Świątyni Jerozolimskiej².

Dostęp do literatury religijnej zyskał na znaczeniu w czasie wygnania po zburzeniu Drugiej Świątyni (70 r. n.e.). Studiowanie Tory i Talmudu — ksiąg zawierających prawo żydowskie — stanowiło powinność każdego dorosłego mężczyzny, regulowało życie codzienne społeczności żydowskiej i pomagało zachować tożsamość narodową w diasporze.

2 „W pismach i pamiętnikach Nehemiasza jest opowiedziane [...], jak zakładając bibliotekę, zebrał on księgi o królach i księgi proroków, księgi Dawida i listy królów o ofiarach” (2 Mch 2,13). Cytat za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, red. Augustyn Jankowski, Lech Stachowiak, Kazimierz Romaniuk, oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, tłum. z języków oryginalnych Władysław Borowski et al., Poznań-Warszawa 1980, s. 516.

W judaizmie tradycyjny model studiowania i przekazywania wiedzy bazował na relacji mistrz–uczeń, a teksty pełniły jedynie funkcję pomocniczą. Stąd początkowo w okresie średniowiecza rynek rękopiśmiennej książki hebrajskiej nie był tak rozwinięty jak w świecie chrześcijańskim. Żydzi nie mieli własnych skrytoriów, jak klasztory, uniwersytety i dwory królewskie, ani bibliotek publicznych, w których mogliby pracować kopiści. Odpisy robiono wyłącznie z kopii pochodzących ze zbiorów prywatnych, których właściciele niejednokrotnie pobierali od skrybów wysokie opłaty za ich udostępnienie. Z tego powodu niemal połowa zachowanych manuskryptów (zwłaszcza traktatów medycznych czy filozoficznych) została powielona przez samych właścicieli. W świecie żydowskim istniał wprawdzie zawód sofera (hebr., pisarz), ale skrybowie zajmowali się głównie przepisywaniem zwojów Tory na użytek synagogalny, spisywaniem ślubnych kontraktów oraz sporządzaniem amuletów, mezuz³ i tefilin⁴.

Od momentu zamknięcia prac nad Talmudem (ok. VI w. n.e.) aż do połowy XVIII wieku literatura żydowska oscylowała wokół dwóch najważniejszych dzieł religijnych — Biblii hebrajskiej i Talmudu. Pojawiające się w Europie nowe gatunki i nurty literackie nie przenikały do świata żydowskiego. Pisarze żydowscy tworzyli głównie utwory o charakterze religijnym — midrasze, egzegezy i inne komentarze, dzieła filozoficzne i mistyczne, księgi liturgiczne oraz podręczniki do gramatyki i pomoce leksykograficzne. Jedynie niewielką część powstającej literatury stanowiła ta świecka — poezja i proza oraz pozycje naukowe. W okresie tym autorami tekstów było stosunkowo wąskie grono osób, które kształtowało światopogląd czytelników⁵.

Jakkolwiek tematyka dzieł żydowskich była wówczas dość ograniczona, tak pod względem językowym odznaczały się one dużą różnorodnością. Swoisty poliglotyzm książki żydowskiej w średniowieczu wynikał z migracji ludności żydowskiej do różnych krajów Europy, Azji i Afryki,

3 Mezuz — ozdobny futerał lub puzderko z umieszczonym w środku zwitkiem pergaminu z wersetami z Księgi Powtórzonego Prawa (6,4–9 i 11,13–21) — tekstem codziennej modlitwy Szma Israel. Mezuzy przytwierdzano w górnej części prawej framugi drzwi, w pozycji nachylonej pod pewnym kątem (przyp. red.).

4 Tefilin, inaczej filakterie — dwie niewielkie, czarne szkatułki skórzane w kształcie sześcianu z umieszczonymi w środku zwitkami pergaminu z wersetami z Księgi Wyjścia (13,1–10 i 11–16) i Księgi Powtórzonego Prawa (6,4–9 i 11,13–21) (przyp. red.). Magdalena Bendowska, Jan Doktor, *Świat ukryty w księgach. Stare druki hebrajskie ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Warszawa 2011, s. 10–11.

5 Krzysztof Pilarczyk, *Literatura żydowska od epoki biblijnej do haskali. Wprowadzenie religioznawcze, literackie i historyczne*, Kraków 2006, s. 225–226.

a jednym ze skutków diaspory było powstawanie lokalnych języków, które stanowiły połączenie hebrajskiego z językami państwowymi. W taki sposób narodziły się m.in. judeohiszpański, judeofrancuski, judeoarabski, judeoperski czy karański. Na większych obszarach często dochodziło do dalszych podziałów i tworzenia się dialektów (tak się stało w przypadku judeoarabskiego, który wytworzył kilka etnolektów, m.in. jemeński, algierski i marokański). Niewątpliwie najwięcej tekstów napisano w tym czasie w języku hebrajskim, aramejskim, judeoarabskim, judeohiszpańskim (ladino) i jidysz⁶.

Ponieważ liczba znajdujących się w obiegu ksiąg znacznie przewyższała liczbę osób zainteresowanych ich studiowaniem, a ceny manuskryptów — możliwości finansowe większości, powszechną normą, usankcjonowaną przez Talmud, stało się udostępnianie posiadanych egzemplarzy innym⁷. Dwunastowieczni chasydzi nadreńscy uważali, że księgozbiory prywatne są własnością publiczną, a ich właściciele jedynie depozytariuszami, zobowiązanymi do dzielenia się nimi ze wszystkimi potrzebującymi. Ułożyli specjalny kanon wypożyczania książek, a rabi Juda z Regensburga — jeden z najwybitniejszych przedstawicieli wspomnianego ruchu — pisał: „Jeśli ktoś ma dwóch synów i jeden z nich pożycza książki z chęcią, a drugi nie, to w spadku pozostawi je temu, który chętnie pożycza i będzie mu to zapisane jako wielkie dobro”⁸. Takie podejście stanowiło swoisty precedens na tle średniowiecznej Europy chrześcijańskiej, gdzie dostęp do księgozbiorów miało wyłącznie duchowieństwo oraz niewielkie grono możnych i wykształconych ludzi, a podstawową funkcją bibliotek było gromadzenie ksiąg, nie zaś ich udostępnianie.

W średniowieczu książki służyły przede wszystkim rozkwitowi życia duchowego i umacnianiu tradycji, choć upowszechnienie się druku prowadziło do coraz szybszej demokratyzacji wiedzy, także w świecie żydowskim. Na drodze rozwoju bibliotek żydowskich stały jednak liczne przeszkody. Księgi żydowskie były niszczone już w czasie krucjat w XI i XII wieku przez zmierzających do Ziemi Świętej krzyżowców. W Europie głównym obiektem ataków chrześcijan stał się Talmud, którego treść uważano za bluźnierczą. Od pierwszej publicznej dysputy rozpoczętej

6 Ibidem, s. 232–235.

7 Dov Schidorsky, *Jewish Libraries*, [w:] *Encyclopedia of Library History*, eds. Wayne A. Wiegand, Donald G. Davis Jr., New York–London 1994, s. 322–323.

8 Za: Ryszard Löw, *O (żydowskiej) miłości do (hebrajskich) ksiąg*, [w:] idem, *Pod znakiem starych foliantów. Cztery szkice o sprawach żydowskich i książkowych*, Kraków 1993, s. 41.

w 1240 roku w Paryżu i zakończonej dwa lata później spalaniem skonfiskowanych ksiąg Talmudu płonące stosy stanowiły częsty widok, szczególnie w miastach francuskich i włoskich oraz gminach Państwa Kościelnego. Walka z Talmudem trwała do XVIII wieku⁹, wiele ksiąg hebrajskich utracono również podczas tumultów antyżydowskich i wysiedleń. Ratujący się ucieczką Żydzi pozostawiali swoje księgozbiory, które jeśli nie zostały zniszczone, to przechodziły na własność instytucji państwowych. W roku 1397 biblioteka paryskiej Sorbony włączyła do swych zasobów znalezione w jednym z pożydowskich domów rękopisy, a pod koniec XV wieku biblioteka w Lizbonie przejęła te należące do Żydów wygnanych wówczas z Portugalii¹⁰.

Wynalazek ruchomej czcionki oraz stopniowe stabilizowanie się sytuacji prawno-ekonomicznej społeczności żydowskiej w krajach europejskich doprowadziły do rozkwitu drukarstwa żydowskiego. Pierwszym drukiem hebrajskim był wydawany w latach 1469–1472 *Perusz al ha-Tora* (hebr., Komentarz do Tory) Nachmanidesa. Jego wydawcami byli Obadja, Manase i Benjamin z Rzymu. Do końca XV wieku w Europie funkcjonowały 24 oficyny hebrajskie. Mieściły się we Włoszech (w Bolonii, Brescii, Ferrarze, Mantui, Neapolu i Soncino), w Hiszpanii (w Guadalajarze, Hjarze i Zamorze) oraz Portugalii (w Faro, Leirii i Lizbonie). Możliwość szybkiego rozpowszechniania tekstów spotykała się w początkowym okresie z opozycją uczonych żydowskich i rabinów, obawiających się utraty kontroli nad publikowanymi treściami. Większa liczba kopii na rynku sprawiała, że dostęp do wiedzy był coraz szerszy i nie stanowił już domeny elity intelektualnej. Książki nabywano bezpośrednio u drukarza lub na jarmarku. W obiegu pojawiły się: drukowana Biblia z komentarzami, traktaty talmudyczne, midrasze, modlitewniki, kazania, kodeksy etyczne i prawne oraz dzieła kabalistyczne. Zawód kopisty (a od momentu wynalezienia druku także drukarza) cieszył się w społeczności żydowskiej wyjątkową estymą i określany był mianem *mlechet ha-kodesz* (hebr., święte rzemiosło) lub *mlechet ha-szamajim* (hebr., boskie rzemiosło)¹¹.

Wraz ze wzrostem liczby druków rozrastała się sieć bibliotek — zarówno prywatnych, jak i publicznych, a wokół książek żydowskich wytworzył się swoisty kult, związany z wieloma nakazami i zakazami

9 Krzysztof Pilarczyk, *Historia prześladowań Talmudu i jego cenzurowania*, „Estetyka i Krytyka” 2012, nr 3 (27), s. 245–247.

10 R. Löw, op. cit., s. 37–38.

11 M. Bendowska, J. Doktor, op. cit., s. 11–12.

odnoszącymi się do ich użytkowania: „Nie kładź książki na ziemi ani niczego na niej, a gdy upadnie, podnieś ją i ucałuj”; „Z pożaru ratuj księgi przed innymi rzeczami”; „Książka nie jest przeznaczona, by dawać ją w zastaw, ale żeby się z niej uczyć i kopiować ją”¹². Posiadanie domowych księgozbiorów było dla ich właścicieli symbolem awansu społecznego i przydawało splendoru całej gminie. Dlatego też kahalny często sprzeciwiała się przenoszeniu kolekcji do innych miejscowości w wyniku sprzedaży, darowizny czy zapisu testamentowego¹³.

Pewne poglądowe dane na temat liczby ksiąg żydowskich, które znajdowały się na terenie I Rzeczypospolitej, daje ustawa o stemplu od książek hebrajskich z 1775 roku, która obejmowała zbiory zarówno instytucji religijnych, jak i prywatne. W wyniku jej uchwalenia w latach 1776–1793 do skarbu koronnego wpłynęło 131 660 złotych polskich. Ponieważ opłata od ostemplowania jednej księgi żydowskiej wynosiła 1 srebrny grosz¹⁴, można szacować, że w posiadaniu Żydów polskich było w ówczesnym okresie ponad pół miliona woluminów¹⁵.

Bogatymi księgozbiorami poszczycić się mogły bejt ha-midrasze, a więc miejsca łączące funkcje religijne i edukacyjne, przeznaczone głównie dla dorosłych (pod względem prawa religijnego, a więc po bar micwie) mężczyzn. Ich zbiory stanowiły własność wszystkich członków gminy żydowskiej. Korzystać z nich można było wyłącznie na miejscu, a studiowanie polegało najczęściej na wspólnej lekturze i następującej po niej dyskusji. Miejsca te przypominały współczesne czytelnie, w których jednak nigdy nie panowała cisza. Niektóre domy nauki otwarte były dzień i noc, zapewniając chętnym dostęp do wiedzy przez całą dobę. Początkowo gromadziły głównie dzieła talmudyczne i halachiczne, ale od XVIII wieku zaczęto kolekcjonować także traktaty kabalistyczne i filozoficzne, które wykraczały poza tradycyjne ramy studiów¹⁶. Księgozbiory bejt ha-midraszy nie były w żaden sposób ewidencjonowane. Ścisłej kontroli i selekcji podlegały natomiast tytuły, które tam trafiały. By ustrzec książki przed kradzieżą, powszechną praktykę stanowiło umieszczanie na półkach i szafach bibliotecznych karteczek z klątwami, którymi grożono

12 R. Löw, op. cit., s. 37.

13 Ibidem, s. 38–39.

14 W ówczesnym okresie 1 złoty polski równał się 30 groszom miedzianym, czyli 4 srebrnym.

15 Józef Mayer, *O stemplu na książki żydowskie z r. 1775*, „Lwowskie Studia Biblioteczne” 1932, t. 1, s. 87–99.

16 Zeev Gries, *The Book in the Jewish World, 1700–1900*, Oxford 2007, s. 66–67.

potencjalnym złodziejom¹⁷. Znaczniejsze domy nauki miały zazwyczaj własnych stróżów, a funkcję bibliotekarza najczęściej pełnił jeden z bachurów¹⁸, który dbał o księgozbiór i zbierał datki na zakup nowych ksiąg. Za oprawę tomów pochodzących z bejt ha-midraszy żydowskie cechy introligatorskie nie pobierały opłat. W niektórych kahałach przy domach nauki funkcjonowały specjalne bractwa, których zadaniem była opieka nad instytucją i jej zbiorami¹⁹.

Ponieważ bejt ha-midrasze były instytucjami elitarnymi, przeznaczonymi do studiów wyższych, od uczących się w nich mężczyzn już na początku wymagano określonego zasobu wiedzy. Dla wielu uboższych członków gmin żydowskich, którzy ze względów finansowych przerywali edukację po ukończeniu chederu i podejmowali pracę zarobkową, poziom nauczania w bejt ha-midrasz był zbyt wysoki. Wychodząc naprzeciw tej części społeczności, w drugiej połowie XVI wieku w Krakowie stworzono projekt pierwszego domu nauki nowego typu. Jego pomysłodawca, Dawid ben Menasze Darszan wyobrażał sobie przyszłą instytucję jako placówkę otwartą dla wszystkich, bez względu na stopień wykształcenia. W przeciwieństwie do tradycyjnych bejt ha-midraszy u Darszana edukacja miała bazować na relacji uczeń–książka (a nie jak dotychczas uczeń–mistrz), a dzieła powinny być wypożyczane do domu. Jeśli zaś któryś z czytelników napotkałby na trudności podczas studiowania tekstu, mógł się zwrócić do kierownika po pomoc. W domu nauki Darszana gromadzono by także lektury wykraczające poza utarty kanon programu nauczania Talmudu, pochodzące z prywatnej biblioteki pomysłodawcy liczącej ok. 400 tomów. Nie wiadomo, czy bejt ha-midrasz Darszana kiedykolwiek powstał, ale inicjatywa ta z pewnością należała do bardziej postępowych w ówczesnym okresie²⁰.

Prawdziwy przełom w historii europejskiej diaspory nastąpił w drugiej połowie XVIII wieku. Zainicjowane wówczas zmiany zrewolucjonizowały świat książki żydowskiej i instytucji z nią związanych:

17 Rafał Żebrowski, Zofia Borzymińska, *Po-lin. Kultura Żydów polskich w XX wieku (zarys)*, Warszawa 1993, s. 233.

18 Bachur (hebr., młodzieniec) — nieżonaty młody mężczyzna zajmujący się studiami talmudycznymi.

19 Majer Bałaban, *Biblioteka synagogi na Tłomackiem*, „Nasz Kurier”, 26 V 1922, nr 137, s. 4.

20 Moshe Rosman, *Innowacyjna tradycja. Kultura żydowska w unii polsko-litewskiej*, [w:] *Kultury Żydów. Nowa historia*, t. 2: *Barwy diaspory*, red. David Biale, tłum. Mirosław Wójcik, Warszawa 2019, s. 243–245.

W dawniejszych czasach nie potrzebował Żyd biblioteki w nowoczesnym znaczeniu. Każdy bogatszy człowiek posiadał szafę z księgami rabinicznymi, a byli i tacy, którzy spore posiadali księgozbiory. A poza tymi prywatnymi zbiorami istniały w każdym mieście — w bejt ha-midrashu — zbiory publiczne, dobrze asortowane i raz po raz uzupełniane. [...] Lecz świat poszedł inną drogą, nauka żydowska podążyła za naukami innych narodów i powstała nowoczesna wiedza żydowska, na którą się złożyły trudy tysięcy mózgów i praca szeregu pokoleń naszych najlepszych. A obok tej „Wissenschaft” powstała nowa literatura hebrajska z szeregiem poetów, pisarzy prozaicznych i dramaturgów, poza którymi wyrasta bardzo obfita literatura żydowska. Dla tych dzieł już nie wystarcza tradycyjna biblioteka przy bejt ha-midrashu, muszą one być złożone w bibliotekach ogólnych, urządzonych i kompletowanych na sposób nowoczesny i tu geneza tzw. bibliotek żydowskich judaistycznych²¹.

KSIAŻKA ŚWIECKA W ŚWIECIE ŻYDOWSKIM

Pod wpływem rozwoju średniowiecznego nurtu racjonalistycznego w filozofii żydowskiej oraz haseł oświeceniowych w drugiej połowie XVIII wieku w środowisku zachodnioeuropejskich Żydów wytworzył się ruch mający na celu modernizację życia we wszystkich jego przejawach, określany mianem *haskali*. Dążono do otwarcia społeczności żydowskiej na kulturę europejską. Integracja z nieżydowskim otoczeniem miała nastąpić na drodze zmian w tradycyjnym judaizmie, dotyczących zarówno jego oznak zewnętrznych, jak i wewnętrznych, a więc m.in.: wyglądu (golenie bród i pejsów przez mężczyzn, odkrywanie głów przez zamężne kobiety, zamiana chałatów na nowoczesną garderobę), reformy kultu i liturgii (wprowadzenie chóru i wspólnych dla obu płci ławek w synagogach, modlitwy w językach państwowych) czy rozwoju oświaty (świeckie nauczanie w szkołach, nauka języków nieżydowskich)²².

Haskala obudziła dążenia Żydów do emancypacji i zrównania w prawach z innymi narodami oraz potrzebę redefinicji tożsamości żydowskiej, której próbowali sprostać liczni uczeni, rabini i pisarze XIX wieku. Ruch

²¹ M. Bałaban, *Biblioteka synagogi...*, s. 4.

²² Michał Galas, *Rabin Markus Jastrow i jego wizja reformy judaizmu. Studium z dziejów judaizmu w XIX wieku*, Kraków 2007, s. 18–19.

ten w krótkim czasie rozprzestrzenił się na inne kraje europejskie — Austrię, Francję, Wielką Brytanię, a na przełomie XVIII i XIX wieku dotarł do Europy Wschodniej. Postulaty głoszone przez jego zwolenników podzieliły jednak społeczność żydowską. Na jednym biegunie znalazła się ta część społeczeństwa, która całkowicie odrzucała propozycje zmian, uważając je za herezje, na drugim zaś ta, która podążając za nowymi prądami, uległa asymilacji, w rezultacie odchodząc od judaizmu i niejednokrotnie dokonując konwersji. Pośrodku tych dwóch skrajnych stanowisk plasowały się grupy reformatorów, które dążyły do osiągnięcia kompromisu między nowoczesnością i kulturą europejską a żydowską tożsamością narodową. Tym samym haskala stała się katalizatorem zmian, jakie zachodziły w życiu Żydów w ciągu następnych lat. Wiele z nich, choć nie było tożsamych z jej założeniami, w istocie bazowało na jej dziedzictwie²³.

Oprócz haskali istotny wpływ na zachodzące w XIX wieku w świecie żydowskim przemiany miały nowe ideologie polityczne (socjalizm, liberalizm, nacjonalizm), postępująca industrializacja i urbanizacja oraz rozrastanie się klasy robotniczej. Zbliżenie się społeczności żydowskiej do kultury europejskiej określane jest często w literaturze wyjściem poza mury „kulturowego getta”²⁴.

Powszechnie za stolicę haskali uznaje się Berlin, a za jej prekursora i jednego z najważniejszych przedstawicieli — Mojżesza Mendelssohna²⁵. Swój światopogląd kształtował on na podstawie pism oświeceniowych myślicieli — Christiana Wolffa i Gottfrieda Wilhelma Leibniza, których lektura zaowocowała powstaniem kilkunastu rozpraw o tematyce religijno-filozoficznej. Mendelssohn poruszał w nich m.in. kwestie nieśmiertelności duszy i istnienia Boga. Bazując na oświeceniowej idei poznania rozumowego, jako jeden z pierwszych filozofów żydowskich przedstawił racjonalistyczną koncepcję judaizmu, zakładającą, że judaizm nie jest religią objawioną, a objawionym narodowi żydowskiemu prawem. Jego teksty spotkały się z pozytywnym przyjęciem, a sam Mendelssohn stał się osobą znaną w kręgach berlińskich intelektualistów i filozofów. Będąc zwolennikiem równouprawnienia Żydów, popularyzował naukę języków

23 Ibidem, s. 19–20.

24 Michael Brenner, *The Renaissance of Jewish Culture in Weimar Germany*, New Haven, CT–London 1996, s. 11–12.

25 Mojżesz Mendelssohn (1729–1786) — żydowski filozof, biblista, pisarz, tłumacz i krytyk literacki, uznawany za inicjatora haskali. Jego najsłynniejszym dziełem jest przekład Tory na język niemiecki. Mendelssohn postulował m.in. reformę religijną polegającą na zniwelowaniu dzielących religie różnic dogmatycznych i stworzeniu powszechnej „religii rozumu”.

państwowych, jednocześnie nie odrzucając języków żydowskich, które uważał za nośniki narodowej tradycji. Poszukując rozwiązań pośrednich, wraz z grupą współpracowników dokonał przekładu Tory na niemiecki (zapisany alfabetem hebrajskim), który ukazał się w 1784 roku pt. *Netiwoth-szalom* (z hebr., Drogi pokoju). Tłumaczenie świętego tekstu na język nieżydowski wzbudziło jednak ostrą krytykę środowisk ortodoksyjnych. Rabini zakazali czytania dzieła pod groźbą klątwy, a w niektórych miastach niemieckich palono jego kopie. Mimo to w późniejszym okresie Mendelssohn przetłumaczył także pozostałe księgi biblijne²⁶.

Zapoczątkowane przez Mendelssohna zmiany kontynuowali jego zwolennicy — *maskile* (hebr., oświeceni). Oni też w następnych latach położyli podwaliny nowej prozy i poezji hebrajskiej oraz zainicjowali nowoczesne studia nad judaizmem. W roku 1819 w Berlinie utworzono *Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden* (niem., Towarzystwo Kultury i Nauki Żydów), które dało początek ruchowi naukowemu określanemu mianem *Wissenschaft des Judentums* (niem., wiedza judaistyczna). Wykorzystując stosowane przez badaczy europejskich krytyczne metody badań (np. studia porównawcze tekstów biblijnych i literatury rabinicznej), jego przedstawiciele rozpoczęli pionierskie prace zmierzające do naukowej analizy judaizmu. Wspomniany ruch znalazł pozytywny oddźwięk w kręgu żydowskich uczonych. Nowe kierunki badań podjęli m.in.: Zachariasz Frankel, Abraham Geiger, Samson Raphael Hirsch, Samuel David Luzzatto czy Salomon Jehuda Lejb Rapoport. Leopold Zunz został uznany za „ojca studiów żydowskich XIX wieku”, Heinrich Graetz za „ojca nowożytnej historii żydowskiej”, a Moritz Steinschneider za „ojca hebrajskiej bibliografii”. Zmiany wprowadzano także w nowoczesnych seminariach rabinicznych, powstających od lat 30. XIX wieku na terenie Włoch, Francji, Niemiec, Anglii i Stanów Zjednoczonych²⁷. Ich absolwenci zasilili nowe pokolenie rabinów i nauczycieli religii, które przyczyniło się do rozwoju i upowszechnienia nauk judaistycznych wśród Żydów²⁸.

Próby modernizacji życia żydowskiego zachodziły również w sferze językowej. Dotychczas w codziennej komunikacji Żydzi aszkenazyjscy posługiwali się *mameloszn* (jid., język matki), czyli językiem jidysz, natomiast

26 Krzysztof Pilarczyk, Robert Dublański, *Moses Mendelssohn a judaizm i kultura żydowska*, „Studia Gdańskie” 2016, t. 38, s. 75–87.

27 Między innymi w 1829 r. otwarte zostało Collegio Rabbinico Italiano w Padwie, w 1830 r. École Centrale Rabbinique w Metz, w 1854 r. Jüdisch-Theologisches Seminar in Breslau (we Wrocławiu), a w 1872 r. Hochschule für die Wissenschaft des Judentums w Berlinie.

28 K. Pilarczyk, *Literatura żydowska...*, s. 317–322.

hebrajski pozostawał *laszon ha-kodesz* (hebr., język święty), zarezerwowanym dla sfery sacrum. Ze względu na swą hermetyczność oba stanowiły jednak barierę w procesie integracji z otaczającym światem. Dlatego też zachodnioeuropejscy maskile uważali, że jidysz powinien zostać zastąpiony językami państwowymi, a hebrajski stać się językiem nowoczesnej kultury żydowskiej. Tym samym opowiadali się za utrzymaniem swoistego bilingwizmu w świecie żydowskim, z jednej strony mającego zapewnić swobodną komunikację, a z drugiej zachowanie własnej tradycji i religii. Już w końcu XVIII wieku w wielu gminach niemieckich następował zanik języka jidysz i upowszechnianie się niemieckiego²⁹.

Kwestia reformy językowej okazała się bardziej skomplikowana w przypadku Europy Środkowo-Wschodniej. Ze względu na sytuację polityczną, na ziemiach polskich pod zaborami w XIX wieku toczyły się dyskusje, czy językiem będącym w użyciu ma zostać język jednego z zaborców, czy może polski. Inaczej niż na zachodzie Europy ułożyła się też sprawa języka przekazu idei haskalowych. Na terenach wschodnioeuropejskich głównym językiem debat publicznych i literatury polemiczno-satyrycznej stał się jidysz (a nie, jak postulowano — hebrajski), a pierwszym pisarzem, który zaczął popularyzować idee haskali w *mameloszn*, był Menachem Mendel Lewin z Satanowa na Podolu³⁰.

Wydawać by się mogło, że znajomość języka hebrajskiego była powszechna wśród Żydów (mężczyzn), ale biegłością mogli pochwalić się tylko nieliczni. Hebrajski nie był bowiem głównym językiem, który żydowskie dziecko słyszało na co dzień w domu. Płynnością pozwalającą na czytanie książek odznaczała się jedynie wąska grupa uczonych (hebr. *talmidej ha-chamim*), a mniej wykształcone masy (hebr. *amej ha-arec*) potrafiły się nim posługiwać w ograniczonym zakresie, zazwyczaj na tyle, by móc spełnić swoją religijną powinność³¹. Nauka hebrajskiego stanowiła wprawdzie obowiązkowy punkt programu w chederach i jesziwach, ale stosowane metody polegały na zapamiętywaniu fragmentów i cytatów biblijnych, nie uwzględniając omówienia zasad gramatyki. Uczeń miał przede wszystkim opanować umiejętność czytania i tłumaczenia Tory

29 Marcin Wodziński, *Jidysz a modernizacja. Język jidysz w myśli polskiej haskali i jej spadkobierców*, [w:] *Jidyszland. Polskie przestrzenie*, red. Ewa Geller, Monika Polit, Warszawa 2008, s. 246–248.

30 Ibidem, s. 248–250.

31 Iris Parush, *The Politics of Literacy: Women and Foreign Languages in Jewish Society of 19th-Century Eastern Europe*, „Modern Judaism: A Journal of Jewish Ideas and Experience” 1995, Vol. 15, No. 2, s. 184.

oraz studiowania i interpretowania Talmudu. Tym sposobem niewielu absolwentów chederów osiągało biegłość niezbędną do swobodnego pisania i czytania po hebrajsku. Iris Parush uważa nawet, że tak prowadzone nauczanie — ograniczające kompetencje językowe do czytania tekstów religijnych oraz recytowania błogosławieństw i modlitw — było celowe. Dzięki temu to rabini i uczeni decydowali, kto i co mógł czytać, sprawując kontrolę nad dostępem do wiedzy. Pozwalało im to utrzymywać dominację w kształtowaniu przekonań i postaw społeczności żydowskiej. Takie podejście do edukacji w tradycyjnych szkołach religijnych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej istniało jeszcze przez cały wiek XIX. Jego skutkiem było praktyczne wykluczenie ich uczniów z kręgu potencjalnych czytelników powstającej nowej literatury hebrajskiej³².

Oprócz braku kompetencji językowych przeszkodę w formowaniu się grona czytelniczego w Europie Środkowo-Wschodniej stanowiło nieakceptowanie przez środowisko żydowskie literatury innej niż religijna. Z opozycją spotykały się proza, poezja, a także dzieła naukowe. Nowoczesna literatura w językach żydowskich nie miała też kanonu tekstów, jakim mogła poszczycić się literatura europejska³³.

Wpływ myśli oświeceniowej zaowocował nie tylko gromadzeniem przez Żydów dzieł literatury światowej, ale również rozwojem piśmiennictwa żydowskiego. Różnice światopoglądowe znalazły odbicie w bogactwie językowym, tematycznym i gatunkowym powstających utworów. Nowa literatura była zarówno katalizatorem, jak i produktem ubocznym zmian społecznych i kulturowych w XIX-wiecznej społeczności żydowskiej. Pisarze coraz chętniej podążali za ówczesnymi prądami, sięgając po popularne w Europie formy literackie. Tworząc w językach państwowych, wprowadzali wątki żydowskie do literatury europejskiej. W Niemczech dwoma ulubionymi tematami były dziedzictwo sefardyjskie oraz życie na prowincji niemieckiej i we wschodnioeuropejskich sztetlach, często przedstawiane w sposób wyidealizowany. Za jednego z najwybitniejszych pisarzy i poetów tego okresu uważa się piszącego w języku niemieckim Heinricha Heinego, niegdyśszego członka Towarzystwa Kultury i Nauki Żydów³⁴.

32 Eadem, *Another Look at „The Life of »Dead‘ Hebrew«: Intentional Ignorance of Hebrew in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society*, „Book History” 2004, Vol. 7, s. 173–174.

33 Iris Parush, Ann Brener, *Readers in Cameo: Women Readers in Jewish Society of Nineteenth-Century Eastern Europe*, „Prooftexts: A Journal of Jewish Literary History” 1994, Vol. 14, No. 1, s. 4–5.

34 M. Brenner, op. cit., s. 17.

Przeciwnie *haskali* i asymilacji środowiska ortodoksyjne zawzięcie zwalczały postęp, którego najwyraźniejszym przejawem było piśmiennictwo świeckie. Obawiano się, że modernizacja i sekularyzacja życia oraz dążenia do integracji społeczności żydowskiej z narodami europejskimi spowodują zanik odrębności kulturowej i językowej, a w dalszej perspektywie nawet judaizmu. Dlatego też jakkolwiek literaturę świecką, czy to autorstwa pisarzy żydowskich, czy europejskich, Żydzi ortodoksyjni określali mianem trefnej. Dla takich książek nie było miejsca w ich księgozbiorach:

Dla wszystkich spragnionych wiedzy [*bejt ha-midrasz*] otwarty jest dniem i nocą. Wysokie półki dokoła ścian zapchane książkami od podłogi do sufitu. Stoły bez ładu i składu zarzucone masą przeróżnych foliałów. Każdy może wybrać sobie, jaką tylko zechce książkę i studiować w *bes medrysz* [wł. *bejt ha-midrasz*], kiedy tylko mu się podoba. Tutaj są oczywiście tylko święte, teologiczne księgi hebrajskie. Człowiek pobożny nie tknąłby żadnej innej. Nawet znajomość jednej jedynej litery łacińskiej czy rosyjskiej jest na duszy plamą nie do zmazania³⁵.

Nieobecność świeckich dzieł w tradycyjnych bibliotekach nie mogła jednak zatrzymać postępu. Na ziemiach znajdujących się pod władzą niemiecką promocją rosnącej liczby tytułów traktujących o historii i religii żydowskiej (autorstwa m.in. Abrahama Geigera, Heinricha Graetza, Isaaka Markusa Josta) zajmowały się otwierane przez żydowskie stowarzyszenia towarzystwa literackie i wydawnictwa, a także powstające od lat 40. XIX wieku kluby książki, czytelnie i wypożyczalnie. W roku 1840 utworzono pierwsze stowarzyszenie w Breslau (Wrocławiu), a w 1851 roku pierwszy klub książki w Berlinie. Czytelnie i kluby książki mieściły się w oddzielnych lokalach, a ich członkowie oprócz dostępu do księgozbioru mogli uczestniczyć w różnych wydarzeniach, np. wykładach i odczytach. W późniejszym okresie wiele książek z ich zasobów trafiło do zbiorów bibliotek gmin żydowskich.

W kreowaniu nowego typu czytelnika na terenach niemieckojęzycznych istotną rolę odegrał *Institut zur Förderung der Israelitischen Literatur* (niem., Instytut Krzewienia Literatury Izraelickiej), założony w 1855 roku przez Ludwiga Philippsona, Adolfa Jellinka i Isaaka Markusa Josta. Zasługi na tym polu przypisywane są zwłaszcza Philippsonowi, który na łamach założonej przez siebie liberalnej gazety żydowskiej

35 Jiří Langer, *9 bram do tajemnic chasydów*, tłum. Anna Golewska, Kraków 1988, s. 38.

„Allgemeine Zeitung des Judentums” (wychodzącej w latach 1837–1922) zamieszczał wiadomości o nowościach wydawniczych. Nakładem instytutu ukazała się m.in. część epokowego dzieła, jakim było pierwsze syntetyczne opracowanie dziejów narodu żydowskiego pt. *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart* (niem., Historia Żydów od najdawniejszych czasów do współczesności) autorstwa Heinricha Graetza³⁶. W wyborze tytułów przeznaczonych do publikacji starano się zachować bezstronność i nie preferować żadnego z nurtów, zyskując dzięki temu przychyłność zarówno zwolenników reformy, jak i tradycjonalistów. Już w pierwszym roku istnienia placówki liczba subskrybentów jej wydawnictw wyniosła 2,5 tys. osób, w drugim wzrosła do 3,4 tys., w następnym było to już 3,6 tys. Książki dystrybuowano poza teren Niemiec, w tym do Austrii, Rosji, Anglii, Francji i Ameryki. Dzięki tak szerokiemu zainteresowaniu na świecie publikowane dzieła tłumaczono na różne języki. Rosnące koszty druku połączone ze spadkiem liczby abonentów doprowadziły do zamknięcia instytutu w 1873 roku. W sumie wydał on 87 tytułów, wśród których znajdowały się pozycje z dziedziny historii Żydów i religioznawstwa, poezja oraz beletrystyka. Działalność instytutu, klubów książki, czyteln i wypożyczalni przyczyniła się do powstania nowego typu czytelnika — średniozamożnego Żyda pochodzącego z inteligencji, który czyta w języku niemieckim nie tylko utwory o tematyce judaistycznej, ale również nowoczesne powieści, dramaty i poezję³⁷.

Podczas gdy na zachodzie Europy o promocję nowoczesnej literatury dbały wspomniane wyżej żydowskie instytucje, w Europie Środkowo-Wschodniej docierała ona do sztetli wraz z krążącymi od miasteczka do miasteczka obwoźnymi handlarzami. Opis działalności jednej z takich osób zawarł w swoich wspomnieniach Jecheskiel Kotik:

W dawnych czasach po kraju jeździli obwoźni sprzedawcy książek. Swoją towar wozili na wozach ciągniętych przez szkapę, takie jak ta opisana przez Mendelego Mojchera Sforima w powieści *Szkapa*. Sprzedawali oni przede wszystkim księgi religijne, ale nie brakowało też popularnych powieści. Zatrzymywali się zazwyczaj na podwórku synagogi, a noce

³⁶ Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart aus den Quellen neu bearbeitet*, Bd. 1–11, Leipzig 1853–1876. W Polsce dzieło w tłumaczeniu Stanisława Szenhaka kilkakrotnie wydawano w Warszawie, po raz pierwszy w skróconej, trzytomowej wersji w latach 1902–1913, następnie zaś w całości, w dziewięciu woluminach w 1929 r. (przyp. red.).

³⁷ N.H. Roemer, op. cit., s. 71–78; M. Brenner, op. cit., s. 15–17.

spędzali w jednym z tańszych zajazdów. Rankiem zaś, gdy wszyscy zmierzali na modlitwy, sprzedawcy już stali ze swoim całym dobytkiem. Niektórzy wynajmowali sobie na parę godzin wielki stół, który stał przy drzwiach besmedreszu. Płacili za niego kilka rubli i wykładali na nim swoje książki. Wspólnik zaś (bo niektórzy mieli wspólników) objeżdżał w tym czasie okoliczne wioski i sprzedawał książki, które pozostały na wozie³⁸.

Żydzi najchętniej zaopatrywali się w lekturę w trakcie piątkowych zakupów, gdyż jedynym wolnym czasem, w którym można było oddać się czytaniu, był nadchodzący szabat. Ponieważ nie wszyscy mogli sobie pozwolić na zakup książek na własność, w wielu miejscowościach lokalni kupcy nabywali wybrane tytuły, które później za niewielką opłatą udostępniali chętnym. Przykładowo w Zamościu taką nieformalną wypożyczalnię prowadził miejscowy introligator³⁹.

Aby uniknąć potępienia przez autorytety religijne i kahały, mogącego skutkować zakazem handlu w danej miejscowości, nowoczesną „nielegalną” literaturę skrzętnie ukrywano i rozpowszechniano potajemnie. Jak wyglądała jej dystrybucja przez obwoźnych handlarzy, przybliża wspomnienie z księgi pamięci Brańska:

Musimy w tym miejscu wyjaśnić, kim był sprzedawca książek. Był to wysoki, chudy Żyd z krótko przyciętą bródką, który co kilka tygodni przyjeżdżał do Brańska, zatrzymywał się w starym bejt ha-midraszu, gdzie na długim stole zwykł wyklądać cały zestaw książek, Pięcioksiągów, sidurów [modlitewników] i kalendarzy. Żydzi z bejt ha-midraszu tłoczyli się przy tym stole i czytali bez przeszkód wszystko, co tam się znajdowało. Była to swego rodzaju darmowa biblioteka. Czasami ktoś kupił jakąś książkę. Ten sprzedawca książek posiadał także sekretny zbiór *majse-bichlech* [zbiór opowiadań przeznaczonych głównie dla kobiet], które sprzedawał albo wypożyczał. Kiedy wszyscy pobożni już wyszli, sprzedawca książek wyjmował właśnie ten zbiór (a zwykle miał już swoich [stałych] klientów) i sprzedawał je lub pożyczał aż do następnej swojej wizyty. Ze sprzedaży tych książeczek zawsze wpadło

38 Jecheskiel Kotik, *Moje wspomnienia*, t. 1, wstęp i oprac. David Assaf, tłum. Agata Reibach, Warszawa 2018, s. 211–212.

39 David Shavit, *The Emergence of Jewish Public Libraries in Tsarist Russia*, „The Journal of Library History 1974–1987” 1985, Vol. 20, No. 3, s. 240.

mu kilka groszy. Wśród tych książeczek znajdowały się także (w ukryciu, ma się rozumieć) książki hebrajskie, których normalnie nie można było zobaczyć w bejt ha-midraszu na długim stole sprzedawcy książek. Trzymał je oczywiście tylko dla wybranych osób⁴⁰.

Niemal przez cały wiek XIX obwoźni handlarze odgrywali kluczową rolę w promocji nowoczesnej literatury, zwłaszcza na prowincji. To oni docierali ze swym towarem do najmniejszych miejscowości, często oddalonych o wiele kilometrów od większych miast. Jeszcze w 1864 roku w syjonistycznej gazecie „Ha-Melic” pisano, że Żydzi rosyjscy nie mają zwyczaju kupowania książek w księgarniach. Jedyne, jakie nabywają, pochodzą od obwoźnych handlarzy i domokrażców⁴¹. Rynek książki hebrajskiej w carskiej Rosji zaczął ulegać zmianom w drugiej połowie XIX wieku, kiedy w całym państwie nastąpił rozwój branży (w 1864 roku odnotowano 611 księgarni, a w 1894 roku już ok. 3 tys.). Wśród najbardziej znanych i aktywnych księgarzy żydowskich, którzy przyczynili się do powstania i popularyzacji literatury haskalowej, wymienić należy: Abrahama Cukermana i Eliezera Szapirę (Warszawa), Aarona Fausta (Kraków) oraz Izaaka Michałowskiego (Wilno). Księgarnie żydowskie znajdowały się w licznych miejscowościach ówczesnej Galicji i Kongresówki oraz na terenach dzisiejszej Ukrainy, Białorusi i Litwy, pełniąc funkcję swoistych centrów społeczno-kulturalnych. Poza sprzedażą książek prowadzono w nich płatne wypożyczalnie oraz wydawnictwa, w których księgarze własnym sumptem publikowali postępową literaturę i prasę. Nakłady, ze względu na ryzyko niepowodzenia oraz skromne środki finansowe, nie zaspokajały jednak rosnących potrzeb społeczeństwa⁴². Zmieniło się to dopiero pod koniec XIX wieku, kiedy narodził się świecki hebrajski ruch wydawniczy⁴³. Jego głównym ośrodkiem stała się Warszawa, gdzie w 1891 roku działalność rozpoczął Ben Awigdor (Awraham Lejb Szalkowicz). Rok później założono wydawnictwo Ahiasaf, a w 1895 roku — Tusziję. Najważniejszym celem

⁴⁰ *Der kultureler leben in Brajnsk biz erszter welt-milchome. Dergrejchungen fun brajnsker Kinder durch selbstbildung*, [w:] *Brajnsk. Sejfer ha-zikron*, red. Alter Trus, Julius Cohen, Nju Jork 1948, s. 147–148.

⁴¹ Hagit Cohen, *The Jewish Book Shop in the Urban Landscape of Eastern Europe at the End of the 19th Century*, [w:] *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-to-Day History*, eds. Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Larisa Lempertienė, Newcastle upon Tyne 2007, s. 195–210.

⁴² Ibidem.

⁴³ Okres jego największej świetności na ziemiach polskich przypada na przełom XIX i XX w. (do wybuchu I wojny światowej). W dwudziestoleciu międzywojennym wielu wydawców wyemigrowało do Stanów Zjednoczonych i Palestyny.

otwieranych wówczas oficyn był druk hebrajskiej literatury narodowej o profilu ideologicznym, a jej wydawcy swoją pracę traktowali jak misję⁴⁴.

Równolegle ze wzrostem popularności i zmasowaniem świeckiej książki hebrajskiej podobne procesy zachodziły na polu literatury jidysz. Język żydowski, którym posługiwali się na co dzień Żydzi, przestał być już tylko językiem tekstów umoralniających i religijnych dla kobiet. Pierwsze pisane w nim dzieła z zakresu literatury popularnej pojawiły się w latach 40. XIX wieku, a najwyższymi nakładami cieszyły się w drugiej połowie stulecia. Wraz z rosnącą liczbą oryginalnych utworów, wśród których wyróżniała się twórczość tzw. klasyków nowoczesnej literatury jidysz — Mendeleg Mojchera Sforima⁴⁵, Icchoka Lejbusza Pereca⁴⁶ oraz Szolem-Alejchem⁴⁷, nastąpiło zwiększenie liczebności przekładów z języka niemieckiego, rosyjskiego i innych, które ukazywały się na łamach prasy bądź w postaci osobnych publikacji. Pierwszym przetłumaczonym na jidysz utworem zaliczanym do literatury polskiej była powieść Elizy Orzeszkowej *Eli Makower*, opublikowana (w skróconej wersji) w 1888 roku na łamach „Jidiszes Folksblat”. Za tym przekładem pojawiły się następne, a w latach 1901–1939 drukowano pełne tłumaczenia 36 książek i 31 książeczek autorstwa 23 pisarzy polskich⁴⁸.

Rozwój literatury, przeobrażenia zachodzące na rynku książki żydowskiej i otwieranie się Żydów na inne kultury nie pozostały bez wpływu na środowisko czytelnicze. Przede wszystkim czytelnikiem nie był już tylko mężczyzna — student jesziwy czy pobożny Żyd oddający się studiom religijnym po pracy w bejt ha-midraszu. Po książki coraz chętniej sięgały kobiety, a ośrodek ich zainteresowań przenosił się z żydowskiej literatury religijnej i umoralniającej na literaturę popularną. Na przestrzeni XIX wieku ukształtowały się trzy główne grupy odbiorców literatury:

⁴⁴ Magda S. Szwabowicz, *Wydawcy w służbie idei. O pionierach hebrajskiego świeckiego ruchu wydawniczego*, „Studia Judaica” 2017, nr 2 (40), s. 237–263. Więcej na temat wydawnictw, środowiska literackiego i literatury hebrajskiej w Polsce w latach 1918–1939 zob. eadem, *Hebrajskie życie literackie w międzywojennej Polsce*, Warszawa 2019.

⁴⁵ Mendeleg Mojcher Sforim (jid., Mendeleg — Sprzedawca Książek; właśc. Szalom Jaakow Abramowicz, 1835–1917) — klasyk literatury w językach jidysz i hebrajskim, zwany „dziadkiem literatury jidysz”.

⁴⁶ Icchok Lejbusz Perec (1851–1916) — poeta, prozaik, dramaturg, krytyk, klasyk literatury jidysz i hebrajskiej, zwany „ojcem literatury jidysz”.

⁴⁷ Szolem-Alejchem (jid., Pokój Wam; właśc. Szolem Rabinowicz, 1859–1916) — klasyk literatury żydowskiej, zwany „wnukiem literatury jidysz”.

⁴⁸ Nathan Cohen, *Literatura polska czytana w jidysz — tendencje w przekładzie (1888–1939)*, „Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja” 2009, nr 6, s. 175–176.

czytający w języku hebrajskim, jidysz oraz w językach europejskich. Tymi pierwszymi byli głównie maskile. Mogli to być także studenci jesziw, rabini i uczeni, którzy odznaczał się znajomością hebrajskiego w stopniu pozwalającym na swobodne czytanie poezji i prozy (ale ze względów religijnych unikali oni tego typu literatury). W jidysz czytali przeważnie słabiej wykształceni mężczyźni i kobiety, a w językach europejskich osoby, które odebrały powszechną edukację świecką, a więc zazwyczaj również kobiety. W tej ostatniej grupie czytelników znajdowali się również ci, którzy opanowali dwa języki lub więcej, np. kobiety mogły czytać literaturę religijną lub moralno-etyczną w jidysz, a książki świeckie w którymś z języków europejskich. Niewątpliwie jednak czytelnicy wszystkich tych grup wnieśli wkład w formowanie się nowej społeczności żydowskiej⁴⁹.

CZYTELNICZKA ŻYDOWSKA W XIX WIEKU

W porównaniu z innymi narodowościami wśród Żydów od zawsze występował stosunkowo niski odsetek analfabetów. Taki stan wynikał głównie z obowiązku studiów talmudycznych, którym według prawa żydowskiego objęty był każdy dorosły mężczyzna. Nakaz ten nie dotyczył kobiet. W Talmudzie znajdował się nawet zapis, że „ktokolwiek uczy swoją córkę Tory, to tak jakby uczył ją *tiflut* [hebr., nieprzyzwoitości]” (traktat Sota 20a). Wprawdzie w zamożniejszych domach rodzice zatrudniali prywatnych nauczycieli dla swych córek, ale wiedza, jaką w ten sposób nabywały, zwykle nie wychodziła poza obręb tradycyjnego wychowania przygotowującego do roli gospodyń domowych. Uczono je więc pisać, rachować, prowadzić księgi, a także czytać w języku jidysz, ale zakres dostępnych dla nich lektur był bardzo wąski i bazował na literaturze umoralniającej oraz odwołującej się do prawa żydowskiego.

Nawet w zakresie praw religijnych edukacja kobiet była wybiórcza i zwykle ograniczała się do znajomości *micwot naszim* (hebr., przykazań kobiecych)⁵⁰, świąt żydowskich i zasad koszerności. Wiedza ta miała

⁴⁹ Iris Parush, *Reading Jewish Women: Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society*, https://tiny.pl/4k_phwkj, s. 97–98.

⁵⁰ Do *micwot naszim* należą: *nida* (hebr., oddzielenie) — zachowanie czystości rytualnej podczas menstruacji, *hadlakat ha-ner* (hebr., zapalanie świec) — zapalanie świec oznaczających początek szabatu, oraz *chala* (hebr., chałka) — odkładanie części surowego ciasta przy wyrabianiu chałki. (Nawiązanie do tradycji biblijnej — symboliczne oddanie kapłanowi dziesiątej części nieupieczzonego ciasta).

wspierać je w prowadzeniu gospodarstwa domowego w duchu judaizmu. Także w synagodze kobiety nie mogły zasiadać wraz z mężczyznami w jednej sali, aby nie rozpraszać ich swoją obecnością, a tym samym nie odwozić od modlitwy. Dlatego w tradycyjnych synagogach budowano dla kobiet oddzielne pomieszczenia, tzw. babinice, które przylegały do głównej sali modlitewnej, albo dzielono salę na dwie części — męską i żeńską, stawiając między nimi mechicę, czyli przegrodę. W obu przypadkach kobiety miały ograniczone pole widzenia (bądź nie miały go wcale) i mogły jedynie przysłuchiwać się modłom z pewnej odległości. Już w średniowieczu wykształciła się rola tzw. zogerki (z jid. *zogn* — powiedzieć), czyli kobiety biegłej w porządku liturgii synagoidalnej, która przewodniczyła modlitwom w żeńskiej części synagogi. Zogerki pochodziły najczęściej z rodzin rabinackich, co dawało im możliwość zdobycia wiedzy religijnej. To one tłumaczyły kobietom zgromadzonym w babinie to, co się działo w głównej sali, recytowały modlitwy i intonowały pieśni. Do nich też Żydówki zwracały się z prośbą o modlitwę wspierającą w chorobie, bezpłodności czy innym nieszczęściu lub za zmarłych członków rodziny⁵¹. Nieprzypadkowe wydaje się także, że prawdopodobnie pierwszą pisarką jidysz była pełniąca funkcję zogerki Riwke Tiktiner, autorka dzieła moralistycznego przeznaczonego dla kobiet żydowskich pt. *Mejnekes Riwke* (jid., Karmicielka Rebeki), wydane w Pradze w 1609 roku⁵².

Obok różnego rodzaju modlitewników (m.in. *tchines*⁵³) powszechnie znaną literaturą dla kobiet była pochodząca z pierwszej połowy XVII wieku tzw. Biblia kobieca (lub kobieca Tora), czyli *Cene urene* (jid., Wyjście i spójrzcie) autorstwa Jakuba ben Icchaka Aszkenazego z Janowa Lubelskiego, która zawierała fragmenty pochodzące z Biblii, Talmudu i midraszy, wzbogacone poradami i wskazówkami. Co ciekawe, dzieło to stało się najczęściej (dotychczas aż 250 razy) wznawianą książką w historii literatury jidysz⁵⁴.

51 Lidia Jerkiewicz, *Rola zogerek w tradycyjnej społeczności żydowskiej. Rekonesans badawczy*, [w:] *Nieme dusze? Kobiety w kulturze jidysz*, red. Joanna Lisek, Wrocław 2010, t. 6, s. 59–76.

52 Joanna Lisek, *Perspektywa genderowa w studiach nad kulturą jidysz — postulaty badawcze*, [w:] *Jidyszland...*, s. 183.

53 *Tchine* (hebr. *tchina*; jid. *tchine*, l.mn. *tchines*; prośba, błaganie) — indywidualna suplika modlącej się osoby, dołączana do modlitwy. Początkowo odnosiły się one do sfery religijnej (prośba o przebaczenie grzechu lub pomoc w studiowaniu Tory), ale z czasem ich treść poszerzyła się o inne sfery życia. Publikowano je w zbiorach o tej samej nazwie, uważanych za część literatury dla kobiet (przyp. red.).

54 J. Lisek, op. cit., s. 175.

Popularną lekturę kobiety żydowskiej stanowiły także *Bowe-Buch* (jid., Księga [królewicza] Bowe) z 1507 roku autorstwa Elijahu Lewity — adaptacja włoskiego romansu rycerskiego *Buovo d'Antona*, oraz *Majse-bichl* (jid., Książeczka z opowieściami), wydana w Bazylei w 1602 roku przez Jakuba ben Abrahama z Międzyrzecza Litewskiego i zawierająca 257 opowiadań zaczerpniętych m.in. z midraszy, literatury rabinicznej, homiletycznej, hagiograficznej i kabalistycznej⁵⁵. Tradycyjne grono czytelniczek żydowskich korzystało więc głównie z modlitewników przeznaczonych dla kobiet oraz literatury moralistycznej tworzonej w jidysz. Takim właśnie zbiorem książek dysponowała babka Racheli Fajgenberg, dorastającej na przełomie XIX i XX wieku w niewielkim miasteczku Lubań na Polesiu (w guberni mińskiej — dzisiaj Białoruś):

Moja babcia miała całą bibliotekę — nie, broń Boże, żadnych powieści, lecz poważne dzieła, objaśnienia i opowieści rabinów, cadyków oraz innych pobożnych Żydów⁵⁶. [...]

Miała dużo religijnych ksiąg. Kochała tchiny oraz *muser sform* [księgi moralności] i zgromadziła dużą bibliotekę starych ksiąg, które nie tylko stały na półkach, lecz były często przez nią czytane. Babcia nie mogła się jednak pochwalić żadnym szczególnym wykształceniem⁵⁷.

Zmiany w lekturowych preferencjach kobiet przyniosła dopiero haskala, na skutek której w Niemczech już pod koniec XVIII wieku pojawił się nowy typ czytelniczki żydowskiej. Wpływ na popularność czytelnictwa miała tam także panująca moda na czytanie książek, określana mianem *Lesemanie* (niem., manii czytelniczej), *Lesesucht* (niem., nałogu czytelniczego) czy *Lesekrankheit* (niem., choroby czytelniczej). Wychowane w średniozamożnych, inteligenckich i postępowych rodzinach Żydówki z Berlina i innych większych miast zachodniej Europy coraz częściej sięgały po książkę, która miała zapewnić im rozrywkę lub być źródłem wiedzy o świecie nieżydowskim. Mając zapewnione utrzymanie, swój wolny czas mogły spędzać na lekturze dzieł, które zazwyczaj dobierały sobie samodzielnie (np. w płatnych wypożyczalniach miejskich), nie sugerując

⁵⁵ David G. Roskies, *Yiddish Popular Literature and the Female Reader*, „Journal of Popular Literature” 1977, Vol. 10, No. 4, s. 852–853.

⁵⁶ Rachela Fajgenberg, *Dziewczęce lata. Młodość w poleskim sztetlu*, tłum. Inka Stempin, wstęp i oprac. Joanna Nalewajko-Kulikow, t. 8, Warszawa 2021, s. 32.

⁵⁷ Ibidem, s. 9.

się wskazówkami rodziców, mężów ani autorytetów rabinicznych. Wśród ich wyborów znaleźć można było praktycznie wszystkie dostępne gatunki literackie i tematy, a także gazety i czasopisma. W większości jednak w bibliotekach kobiecych z tego okresu przeważała literatura romantyczna i utwory nurtu *Sturm und Drang* (niem., burzy i naporu)⁵⁸, poezja, dzieła historyczne oraz prasa, co odbiegało od preferencji mężczyzn, zwykle wybierających traktaty naukowe i filozoficzne. Do żeńskiej części społeczeństwa nie trafiały wtedy (ani też nie były kierowane) dzieła maskili, pisane głównie w języku hebrajskim. Brak wystarczającej znajomości hebrajskiego (jego nauczanie zaczęło się upowszechniać wśród kobiet dopiero pod koniec XIX wieku) wykluczał z udziału w dyskursie haskalowym i pozbawiał wpływu propagowanych tam idei. Taka polityka spowodowała ich stopniowe odchodzenie od żydowskiej tradycji i religii oraz szybszą asymilację i europeizację⁵⁹.

Znajomość języków europejskich i dzieł literatury światowej przybliżała Żydówki do świata nieżydowskiego, stanowiąc przepustkę na popularne wówczas salony literackie. Spotkania towarzyskie wyrosłe z oświeceniowych haseł animowania życia umysłowego, artystycznego i społeczno-politycznego zaczęto organizować na ziemiach niemieckich pod koniec XVIII wieku i szybko stały się popularną formą życia kulturalnego. Salony literackie odbywały się w domach prywatnych. Gromadziły elitę intelektualną — pisarzy, krytyków i innych odbiorców literatury pochodzących z różnych grup społecznych i wyznających odmienne religie. Dobrze sytuowane, wywodzące się z warstw mieszczańskich Żydówki były nie tylko uczestniczkami tych salonów, ale i ich organizatorkami. Największy rozgłos zyskały salony prowadzone przez Henriette Herz, Rahel Lewin (Varnhagen von Ense) oraz Dorotheę Mendelssohn (von Schlegel). Wśród ich gości znajdowało się wielu wybitnych przedstawicieli wyższych sfer ówczesnych Niemiec, m.in. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Heinrich Heine, Alexander i Wilhelm Humboldtowie, Friedrich Schiller, Madame de Staël, książę Ludwik Ferdynand. W czasie spotkań dyskutowano o literaturze albo zagłębiano się w filozofię epoki romantyzmu. Były one jednak

58 Czytaniu przez kobiety powieści i nowel oraz literatury nurtu *Sturm und Drang* sprzeciwiali się maskile. Ich oponentem był sam Mojżesz Mendelssohn, który widząc *Cierpienia młodego Wertera* Johanna W. Goethego u jednej ze swoich uczennic, miał wyrzucić książkę przez okno. Zob. Natalie Naimark-Goldberg, *Reading and Modernization: The Experience of Jewish Women in Berlin Around 1800*, „Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues” 2008, No. 15, s. 72.

59 Ibidem, s. 58–87.

zbyt krótkie, by omówić wszystkie interesujące zagadnienia literackie, społeczne, kulturalne i polityczne, dlatego dyskusję często kontynuowano w formie korespondencyjnej. Listy autorstwa żydowskich *salonnières* należą do najwcześniejszych przejawów aktywności literackiej Żydówek. Salony literackie były odzwierciedleniem idei równości, wolności i tolerancji, symbolem emancypacji oraz zachodzących w społeczności żydowskiej zmian światopoglądowych. Jednocześnie jednak świadczyły o kryzysie judaizmu, gdyż niemal wszystkie żydowskie *salonnières* dokonały konwersji na chrześcijaństwo w duchu katolickim bądź protestanckim⁶⁰.

W początkach XIX wieku nowe trendy czytelnicze wśród kobiet żydowskich szybko rozprzestrzeniały się na inne miejscowości pruskie. Potwierdzają to m.in. wspomnienia Ludwiga Kalischa, który tak pisał o mieszkankach Lissy (dziś Leszno) — największej ówczesnej gminy żydowskiej w Wielkopolsce:

Wśród młodszych zamężnych kobiet były [...] takie, które chętnie włączały się do powszechnego życia kulturalnego. Pisały i czytały po niemiecku, były żądne wiedzy innej niż ta, którą można było zaczerpnąć z żydowsko-niemieckich ortodoksyjnych książek. Poza dziełami Lessinga, z których najbardziej lubiany był *Natan mędrzec*, sięgały także do twórczości Schillera, zwłaszcza do jego poezji, *Ballad*, a *Pieśni o dzwonie* uczyły się nawet na pamięć. Czytały też powieści w sposób mniej lub bardziej ukryty. Przynosiły tę strawę duchową z wypożyczalni, na której czele stał Żyd. Jego współwyznawczynie nie pozwalały mu na bezczynność. Wszystkie książki były wręcz połykane, lecz chaotyczny dobór lektur kształtował powierzchowne wykształcenie, które ujawniało się w różnych sytuacjach. Zapamiętane górnolotne frazy cytowały podczas rozmowy albo w listach tam, gdzie pasowały jak pięść do oka. Niektóre kobiety sięgały po lektury bardziej ambitne, co wynikało bądź z potrzeb ich umysłu, bądź było rezultatem ich kontaktu ze światłymi przyjaciółmi. Tak czy inaczej, wrażliwość na kulturę duchową objawiała się wśród młodszych kobiet w najróżniejszy sposób⁶¹.

60 Salomon Łastik, *Z dziejów Oświecenia żydowskiego. Ludzie i fakty*, teksty literackie tłum. Tadeusz Gniazdowski, Warszawa 1961, s. 43–51.

61 Ludwik Kalisch, *Obrazki z moich lat chłopięcych*, wstęp, oprac. i tłum. Marcin Błaszowski, t. 1, Warszawa-Wrocław 2018, s. 84.

Żywiolowo rozwijające się idee haskali przenikały także do Europy Środkowo-Wschodniej. Ze względu na odmienne uwarunkowania społeczne, ekonomiczne i polityczne, zmiany w rosyjskiej strefie osiedlenia, Austro-Węgrzech i Rumunii przebiegały jednak znacznie wolniej niż w krajach zachodnich. Trudne warunki gospodarcze i utrzymujący się tradycyjny podział ról w rodzinie powodowały, że podczas gdy wielu mężczyzn zajmowało się studiami talmudycznymi, obowiązek podjęcia pracy zarobkowej ciążył na kobietach. Według cenzusu z 1897 roku ok. 27–28% Żydówek ze strefy osiedlenia było aktywnych na polu ekonomicznym (liczby te mogą być wyższe, gdyż spis nie objął tych zatrudnionych w rodzinnych przedsiębiorstwach). Potrzeba zarabiania pieniędzy sprawiała, że kobiety miały mniej czasu na własny rozwój intelektualny. Szacuje się, że pod koniec XIX wieku połowa Żydówek w Europie Środkowo-Wschodniej nie potrafiła czytać ani pisać. Z drugiej strony zarobkowanie i związane z nim kontakty handlowe ze środowiskiem nieżydowskim coraz częściej wymagały nabywania nowych umiejętności, w tym znajomości lokalnych języków. Ponieważ nie można było dokonać tego w domu, powszechnie akceptowano posyłanie młodych dziewcząt do szkół publicznych, gdzie odbierały świeckie wykształcenie, ucząc się m.in. liczenia, pisania i czytania⁶².

Wspomniana wcześniej Rachela Fajgenberg oddawała się lekturze w szabat:

Szabes dawał mi siły na cały tydzień. O, jak drogi był dla mnie ten święty dzień! W nim znajdowałam wszystko to, czego brakowało mi w tygodniu — odpoczynek, sen, dobre jedzenie, spacer z moją bogatą przyjaciółką, a zwłaszcza przyjemność czytania. Czytanie było dla mnie całym światem. Czytając *Szewet musar* [hebr., Różga napomnienia] oraz *Kaw ha-jaszar* [hebr., Sprawiedliwa miara] czułam się szczęśliwa. Myślałam, że na całym świecie nie ma nic lepszego od czytania. Bardzo drogie były mi także parsze [fragmenty Pięcioksięgu] z ich pięknymi historiami o naszym dawnym życiu, a *Szewet musar* przyciągała mnie swoimi strasznymi opowieściami o Gehennie⁶³.

Biorąc za kryterium podziału kompetencje językowe kobiety żydowskiej w XIX-wiecznej Europie Środkowo-Wschodniej, wyróżnić można dwa

⁶² Paula E. Hyman, *East European Jewish Women in an Age of Transition, 1880–1930*, [w:] *Jewish Women in Historical Perspective*, ed. Judith R. Baskin, Detroit, MI 1998, s. 270–274.

⁶³ R. Fajgenberg, op. cit., s. 31.

główne typy czytelniczek. Stosunkowo najwięcej było amateerek literatury jidysz, mniejszą zaś grupę stanowiły czytelniczki klasyki europejskiej. Pod koniec XIX wieku zaczął się też formować trzeci typ, reprezentowany przez panie zainteresowane dziełami hebrajskimi⁶⁴.

W latach 40. XIX wieku na popularności zyskiwały opowiadania i powieści wzorowane na *majse-bichl*. Za prekursora literatury popularnej dla kobiet uważa się Ajzyka Majera Dika (1814–1893), który będąc maskim, zarzucił pisanie w języku hebrajskim, i ukrywając się pod pseudonimem, zaczął tworzyć opowiadania w jidysz, do których wplatał wątki utrzymane w duchu haskali. Jego powieści (których napisał ponad 300) odniosły sukces czytelniczy, rozchodząc się w ponad 100 tys. egzemplarzy w ciągu pięciu lat po ukazaniu się pierwszej⁶⁵. Równie płodnym i popularnym pisarzem literatury kobiecej w tym okresie był Szomer (właśc. Nachum Majer Szajkiewicz, 1849–1905), który do 1899 roku opublikował ok. 150 powieści. Prosta fabuła, sensacyjne wątki i schematyczność tych utworów trafiały w gusta niewykształconych i niewyrobionych czytelników, ale w gronie krytyków zyskały miano szundu — literatury brukowej. Jakkolwiek jakość podobnych dzieł może budzić zastrzeżenia, to ich popularność niewątpliwie przyczyniła się do rozwinienia się wśród mas kultury czytelniczej⁶⁶.

Gorliwą czytelniczką twórczości Szomera była Rachela Fajgenberg, która wspominała:

Tymczasem dużo czytałam, głównie grube książki o miłości. Przeczytałam wiele dzieł Szomera, a także innych pisarzy, których nazwisk nawet nie pamiętam, ponieważ nie interesowali mnie aż tak bardzo jak on. Jedynie kilka książek innych autorów wywarło na mnie równie silne wrażenie jak dzieła Szomera. Były to: *Di blinde jesojne* [jid., Niewidoma sierota], *A sztejn in weg* [jid., Zawalidroga], *Di farkerte welt* [jid., Świat na opak]. Pamiętam też dobrze *Der szwarcer jungermanczik* [jid., Czarnego młodzieńca] Dinezona⁶⁷.

⁶⁴ I. Parush, A. Brener, *Readers in Cameo...*, s. 2.

⁶⁵ Ibidem, s. 852–853.

⁶⁶ Zagadnieniami szundu i czytelnictwa kobiet zajmował się m.in. Adam Stepnowski, który napisał rozprawę doktorską pt. *Szund — zjawisko popularnej literatury jidysz a modernizacja społeczności żydowskiej w Europie Wschodniej (od 1860 do 1914 r.)*, obronioną w 2024 r. na Uniwersytecie Wrocławskim. Zob. też m.in. idem, *Genderowy wymiar jidyszowej literatury masowej w twórczości Szomera*, „Studia Judaica” 2021, nr 1 (47), s. 123–151.

⁶⁷ R. Fajgenberg, op. cit., s. 87.

Jak jednak przyznała, z powodu tego typu literatury coraz bardziej odrywała się od rzeczywistości, marząc jedynie o tym, by na wzór wykreowanych postaci zakochać się w studencie lub doktorze: „Czytanie tych wszystkich grubych książek namieszało mi w głowie. [...] Kiedy nikogo nie było w domu, wystawiałam godzinami przed lustrem i ćwiczyłam słodkie uśmiechy, którymi bohaterka pewnej powieści witała swego ukochanego”⁶⁸.

Obok literatury popularnej do rąk kobiecych trafiały najwcześniejsze jidyszowe polemiki i satyry antychasydzkie oraz postępowe czasopisma, np. „Kol Mewaser” stanowiący dodatek do hebrajskojęzycznej gazety „Ha-Melic”. Popularnością cieszył się także rocznik literacki wydawany przez Szolem-Alejchema — „Di Jidisze Folks-Bibliotek” (jid., Żydowska Biblioteka Ludowa), którego pierwszy tom ukazał się w 1888 roku. Moment ten jest uznawany za symboliczną datę narodzin nowoczesnej literatury jidysz⁶⁹.

Zmiany zachodzące w łonie judaizmu w XIX wieku nie ominęły również literatury religijnej. W środowiskach postępowych zaczęto wydawać modlitewniki dla kobiet w językach nieżydowskich. Polskie Żydówki mogły korzystać m.in. ze zbioru przygotowanego przez Jakuba Elsenberga pt. *Książka do modlitwy dla pożytku niewiast wyznania mojżeszowego na wzór niektórych w podobnym rodzaju książek niemieckich* (1855) oraz z *Techynoth. Modlitwy dla Polek wyznania mojżeszowego ułożone przez Rozalię z Feliksów M.S.* (1861) autorstwa Rozalii Saulsonowej⁷⁰.

Wybór lektur przez kobiety oraz ich zwiększony udział w życiu kulturalnym miały bezpośrednie przełożenie na codzienność. Czytelniczkami literatury europejskiej w językach obcych były z reguły panie, które odebrały świecką edukację. W bardziej zamożnych rodzinach zatrudniano prywatnych nauczycieli, a dziewczęta z uboższych domów uczyły się w szkołach — publicznych bądź prywatnych. W powstających od lat 20. XIX wieku prywatnych szkołach dla dziewcząt żydowskich (m.in. w Warszawie — w 1819 roku otwarła tam placówkę Fryderyka Eisenbaum, a w 1826 Anna Waldenberg) program nauczania bazował na świeckich przedmiotach, zawierając niewiele elementów judaistycznych⁷¹. Kobieta, która posługiwała się językami otoczenia i nabyła określone

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ I. Parush, A. Brener, *Readers in Cameo...*, s. 13–16.

⁷⁰ Agata Rybińska, *Co w XIX wieku czytały pobożne lubelskie Żydówki? Analiza wybranych tekstów kultury*, [w:] *Czytelnicy — zasoby informacji i wiedzy. Tradycja i przemiany w czasach kultury cyfrowej*, red. Anna Dymmel, Sebastian D. Kotuła, Lublin 2017, s. 101.

⁷¹ I. Parush, *The Politics of Literacy...*, s. 192–193.

umiejętności, była ceniona przez swatów i uznawana za lepszą partię. Dlatego też rodzice dbali o zapewnienie swoim córkom edukacji, dającej możliwość zarobkowania. Niejednokrotnie Żydówki znały nawet nie jeden, a dwa lub trzy języki obce⁷².

Lektura literatury europejskiej, w szczególności popularnych wówczas powieści i nowel, znajdowała oddźwięk w zmieniających się matrymonialnych preferencjach kobiet. Wymarzonym narzeczonym nie był już zapowiadający się na uczonego student jesziwy, którego utrzymywanie po ślubie deklarowali teściowie, ale elokwentny i odczytany młodzieniec. W literaturze pojawił się nawet termin *ummencz* (jid., nieczłowiek), którym określano niepożądanych kawalerów⁷³. Świecka edukacja i nauka języków obcych oddalały kobiety żydowskie od tradycyjnego wzorca Żydówki. Zbytne zbliżenie do kultury europejskiej w niektórych przypadkach skutkowało najbardziej radykalnym z rozwiązań, jakim było porzucenie judaizmu. Podobnie jak na Zachodzie, także w Europie Środkowo-Wschodniej zdarzały się przypadki konwersji na chrześcijaństwo żydowskich kobiet, które bez spełnienia tego warunku nie mogłyby poślubić nie-Żydów⁷⁴.

Powszechnie zwykło się przyjmować, że maskilami byli jedynie mężczyźni. Ostatnie badania⁷⁵ wskazują jednak, że w społeczności żydowskiej znajdowały się także kobiety, które propagowały *haskalę*, znały język hebrajski, a niektóre z tekstów ich autorstwa publikowano na łamach postępowych periodyków (pierwsze kobiece eseje pochodzą z lat 70. XIX wieku, choć już wcześniej ukazywały się utwory poetek). Maskila pochodziła najczęściej z lepiej sytuowanej rodziny, w której kultywowano idee oświeceniowe. Inaczej więc niż u mężczyzn pierwsza styczność *maskilot* z nowymi prądami nie wiązała się z rewolucją światopoglądową, kończącą się nieraz zerwaniem z najbliższymi osobami, ale następowała ewolucyjnie, przy ich świadomości i akceptacji. Pozostawione przez maskili teksty odznaczają się harmonijną konstrukcją i wysokim poziomem literackim, co w większości przypadków stanowiło wynik edukacji domowej. Ich autorki uczyły się hebrajskiego od prywatnych nauczycieli, którzy zwracali

⁷² Eadem, *Reading Jewish Women...*, s. 172–173.

⁷³ I. Parush, A. Brener, *Readers in Cameo...*, s. 7.

⁷⁴ I. Parush, *The Politics of Literacy...*, s. 197.

⁷⁵ Zob. m.in.: Shmuel Feiner, *The Modern Jewish Woman: A Test-Case in the Relationship Between Haskalah and Modernity*, „Zion” 1993, Vol. 58, s. 453–499; Tova Cohen, Shmuel Feiner, *Voice of a Hebrew Maiden: Women's Writings of the 19th Century Haskalah Movement*, Tel Awiw 2006; Tova Cohen, *Portrait of the Maskilah as a Young Woman*, „Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues” 2008, No. 15, s. 9–29.

szczególną uwagę na gramatykę⁷⁶. Dalsze kształcenie i aktywność literacką kobiety zarzucały jednak wraz z zamążpójściem i podjęciem obowiązków rodzinnych⁷⁷.

Pod koniec XIX wieku ze względu na postępującą sekularyzację i niewielką liczbę osób czytających po hebrajsku pisarze żydowscy tworzący w tym języku zaczęli kierować się w stronę żeńskiej części swoich odbiorców. Ideę tę wzmocniło pojawienie się ruchu syjonistycznego. Potrzebę nauczania kobiet hebrajskiego wysuwał już w latach 80. tegoż stulecia protosyjonistyczny ruch Chibat Syjon⁷⁸. Powoli „święty język Mojżesza i proroków” stawał się także językiem „prorokiń Miriam, Debory i Anny”. Kobiety uczyły się go już nie tylko od prywatnych nauczycieli, ale i z prawdziwych podręczników językowych. Listy lektur kobiecych stopniowo wzbogacały się o pozycje hebrajskie, które miały cementować w nich poczucie świadomości narodowej. Żydówki nadal jednak były gorliwymi czytelniczkami literatury europejskiej i jidyszowej. I to ona przede wszystkim kształtowała ich horyzonty myślowe⁷⁹.

POCZĄTKI NOWOCZESNEGO RUCHU BIBLIOTECZNEGO

Wiek XIX przyniósł znaczące zmiany w bibliotekarstwie światowym. Do tej pory biblioteki traktowano przede wszystkim jako magazyny i skarbnice zbiorów, a podstawowym zadaniem bibliotekarza było gromadzenie książek, nie zaś ich udostępnianie. Reformy społeczne, wzrost produkcji wydawniczej spowodowany nowinkami technologicznymi (czyniący książkę tańszą, a przez to dostępniejszą), hasła upowszechniania oświaty i postępu oraz wprowadzenie obowiązku szkolnego w wielu krajach europejskich (a w konsekwencji spadek liczby analfabetów) doprowadziły do redefinicji funkcji bibliotek, stawiając na pierwszym miejscu czytelnika.

⁷⁶ W programie szkół prowadzonych przez maskili hebrajski był tylko jednym z kilku wykładanych języków, nauczano go ponadto niezbyt sumiennie (zazwyczaj poziom był niższy niż w chederach).

⁷⁷ T. Cohen, op. cit., s. 9–29.

⁷⁸ Chibat Syjon (hebr., Miłość Syjonu) — ruch o charakterze protosyjonistycznym rozwijający się od lat 60. XIX w., uznawany za pierwszą fazę ruchu palestynofilskiego, propagującego osadnictwo żydowskie w Palestynie. Jego drugą fazę, trwającą od początku lat 80., określa się nazwą *Chowewej Syjon* (hebr., Miłośnicy Syjonu). Ważnym momentem dla kształtowania się założeń ruchu było ukazanie się *Autoemancypacji* Leona Pinskiera, książki traktującej o konieczności budowania świadomości narodowej przez Żydów.

⁷⁹ I. Parush, *Reading Jewish Women...*, s. 218–223.

Stopniowo biblioteki przestawały być postrzegane jako miejsca elitarne, przystosowane jedynie do pracy naukowej, stając się ośrodkami krzewienia oświaty i kultury oraz instytucjami sprzyjającymi aktywności umysłowej. Powszechny dostęp do literatury miał również zapobiec wtórnemu analfabetyzmowi. Demokratyzacja wiedzy prowadziła do dalszego rozszerzania zakresu funkcji społecznych bibliotek i czytelni oraz wyodrębnienia się ich typów. Otwierane w XIX wieku biblioteki powszechne (zwane też oświatowymi lub publicznymi) nastawione były głównie na czytelnika „z ludu”, niewykształconego, dla którego zaczęła powstawać niezbyt ambitna tzw. literatura dla ludu. Temu niewyrobionemu czytelnikowi należało nie tylko dostarczyć, ale i wskazać teksty dostosowane do jego poziomu, stąd zmieniała się rola bibliotekarza, będącego już także nauczycielem wychowawcą⁸⁰.

W wielu krajach istnienie bibliotek publicznych bazowało na aktach państwowych, które regulowały ich podstawy prawne i finansowe (m.in. w 1850 roku w Wielkiej Brytanii uchwalono pierwszą na świecie ustawę o bibliotekach publicznych — Public Libraries Act). Coraz więcej bibliotek i czytelni działało jako samodzielne jednostki. W celu lepszej koordynacji biblioteki zaczęły też łączyć się w sieci. Równolegle zmieniał się budownictwo biblioteczne i krystalizował się zawód bibliotekarza. Placówki otwierały się na użytkowników, organizując w swych murach zajęcia kulturalne — wykłady, kursy językowe, przedstawienia teatralne czy kółka zainteresowań⁸¹.

W wieku XIX, na kanwie zmian zachodzących zarówno w światowym bibliotekarstwie, jak i w świecie książki żydowskiej, w zachodniej Europie pojawił się nowy typ bibliotek określanych mianem nowoczesnych, świeckich lub publicznych. Pierwsze biblioteki i czytelnie żydowskie nowego typu powstawały przy gminach i nowoczesnych seminariach rabinicznych oraz były zakładane przez żydowskie stowarzyszenia i organizacje społeczne. Cechowały się otwartością na tematykę, języki i gatunki literackie gromadzonych pozycji. Ze świeckich bibliotek korzystać mogli

80 Jadwiga Sadowska, Katarzyna Zimnoch, *Biblioteki i ich użytkownicy — od elitarności do powszechności?*, [w:] *Biblioteki bez użytkowników...? Diagnoza problemu: v Ogólnopolska Konferencja Naukowa, Supraśl, 14–16 września 2015*, red. Halina Brzezińska-Stec, Jolanta Żochowska, Białystok 2015, s. 29–31.

81 Zofia Gaca-Dąbrowska, *Bibliotekarstwo II Rzeczypospolitej. Zarys problemów organizacyjnych i badawczych*, Wrocław 1983, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 697; oraz wznowienie w innej serii wydawniczej: eadem, *Bibliotekarstwo II Rzeczypospolitej. Zarys problemów organizacyjnych i badawczych*, Warszawa 2007, *Nauka, Dydaktyka, Praktyka*, t. 93, s. 11–14.

zarówno kobiety, jak i mężczyźni, bez względu na poziom wykształcenia. Dominującą dotychczas literaturę religijną wypierała beletrystyka, publikacje popularnonaukowe i prasa. W większych instytucjach zwykle mieszczących się przy kahałach znajdowały się zabytki piśmiennictwa żydowskiego i cenniejsze księgozbiory, zazwyczaj przekazywane w darze przez osoby prywatne.

Nowe instytucje biblioteczne nie były jedynie miejscami, gdzie zaopatrywało się w świeckie książki i czasopisma. Dzięki odbywającym się w nich różnym zajęciom stawały się lokalnymi centrami społeczno-kulturalnymi, pełniąc funkcje: informacyjną, edukacyjną, integracyjną i kulturotwórczą — nastawioną na zachowanie oraz pielęgnowanie pamięci o dziedzictwie narodu żydowskiego. Nowoczesne biblioteki i czytelnie miały za zadanie ułatwić adaptację do zmieniających się warunków społeczno-politycznych, poszerzać horyzonty myślowe ludności, umożliwiać kształcenie zawodowe i integrować z otaczającym środowiskiem, podtrzymując jednocześnie związki z dziedzictwem przodków.

Pierwsze nowoczesne biblioteki żydowskie powstały na zachodzie Europy, a wraz z emigracją Żydów pod koniec XIX wieku ich idea rozprzestrzeniła się na Amerykę i Palestynę, a także dotarła do Europy Środkowo-Wschodniej. W każdym z tych regionów charakteryzowały ją odmienne cechy, związane z sytuacją prawną, społeczną czy ekonomiczną oraz wynikającymi z nich potrzebami użytkowników.

W tym samym czasie obserwuje się również wzrost zainteresowania zbiorami żydowskimi w środowiskach nieżydowskich. Wprawdzie już w okresie renesansu znamy przypadki chrześcijan kolekcjonujących hebrajskie księgi (m.in. Johannes Reuchlin i Albert Widmanstadt), ale dopiero w XIX wieku cenniejsza hebraika i judaika zaczęły nabywać biblioteki narodowe, uniwersyteckie i publiczne, tworząc w swych oddziałach sekcje zbiorów orientalnych⁸². W roku 1829 Biblioteka Bodlejańska w Oksfordzie zakupiła prywatną kolekcję książek w językach hebrajskim, jidysz i aramejskim (780 manuskryptów i ponad 4800 druków) należącą do naczelnego rabina Pragi, Davida Oppenheima. Dziś przez wielu jest ona uważana za jedną z najwspanialszych kolekcji żydowskich na świecie⁸³.

⁸² D. Schidorsky, *Jewish Libraries...*, s. 323–324.

⁸³ Więcej zob. Joshua Teplitsky, *Prince of the Press: How One Collector Built History's Most Enduring and Remarkable Jewish Library*, New Haven, CT 2019.

Copyright © by Monika Biesaga,
Copyright © for this edition by Żydowski Instytut Historyczny
im. Emanuela Ringelbluma,
Warszawa 2025

ISBN
978-83-67872-38-6

RECENZENT
prof. Konrad Zieliński

TŁUMACZENIE STRESZCZENIA
Katarzyna Orkan-Lęcka

REDAKTORZY PROWADZĄCY
Joanna Pikuła, Katarzyna Orkan-Lęcka

INDEKSY
Lingventa sp. z o.o

REDAKCJA JĘZYKOWA
Joanna Cieślik

PROJEKT GRAFICZNY I SKŁAD
to/studio

KOREKTA JĘZYKOWA
Elwira Wyszyńska

SKŁAD WERSJI ELEKTRONICZNEJ
Michał Latusek

KOREKTA TECHNICZNA
Marcin Romanowski

FOTOEDYCJA
Oleh Diakon

PUBLIKACJA POWSTAŁA PRZY WSPARCIU
FINANSOWYM RODZINY DREW

DOFINANSOWANO ZE ŚRODKÓW MINISTERSTWA
KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Żydowski Instytut Historyczny
im. Emanuela Ringelbluma
ul. Tłomackie 3/5
00-090 Warszawa

KSIĘGARNIA INTERNETOWA
www.KsiegarniaNaTlomackiem.pl

WYDANIE PIERWSZE

Publikacja w sposób syntetyczny ujmuje mało dotąd znane zjawisko, jakim jest funkcjonowanie nowoczesnych bibliotek żydowskich w II Rzeczypospolitej. Autorka porusza zagadnienia dotyczące podstaw prawnych, finansowania, profilu księgozbiorów, form działalności kulturalno-oświatowej, organizacji sieci bibliotecznej, a także roli bibliotekarza. Poszerzeniem, a zarazem uzupełnieniem tego obrazu jest historia wkładu Żydów polskich w tworzenie Żydowskiej Biblioteki Narodowej i Uniwersyteckiej w Jerozolimie.

Na podstawie *Wstępu*

„Nowatorskie, kompletne, oparte na bardzo bogatej bazie źródłowej, a przy tym zajmująco napisane studium, które nie tylko poszerza naszą wiedzę na temat liczby zbiorów, pracowników czy czytelników bibliotek żydowskich, ale także dopełnia ogólny obraz funkcjonowania mniejszości żydowskiej w Polsce w okresie międzywojennym”.

prof. Konrad Zieliński

ISBN 978-83-67872-38-6

ספרייה יהודית

BAŁABAN